

# ÉRTEKEZÉSEK

## A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

**Első kötet.** (1867—1870.) I—XII. 6 kor. 40 fill. — **Második kötet.** (1871—1872.) I—X. 3 kor. 60 fill. — **Harmadik kötet.** (1873—1874.) I—X. 4 kor. — **Negyedik kötet.** (1874—1875.) I—VI. 6 kor. 40 fill. — **Ötödik kötet.** (1875—1876.) I—V. 7 kor. 10 fill. — **Hatodik kötet.** (1876—1877.) I—X. 8 kor. 10 fill. — **Hetedik kötet.** (1877—1878.) I—X. 6 kor. — **Nyolczadik kötet.** (1878—1880.) I—X. 6 kor.

**Kilenczedik kötet.** I. A tervezett négyes szövevség Ausztria-, Orosz-, Francia- s Spanyolország közt. 1787—1790. *Wertheimer Edéltől.* 3 kor. — II. A Limes Dacicus első része. *Torma Károlytól.* 1 kor. 80 fill. — III. Jelentés a gyulafehérvári káptalan levéltárában tett kutatásokról. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — IV. A kalendáriumokról. *Jakab Elektől.* 80 fill. — V. Az aquincumi amphitheatrum északi fele. *Torma Károlytól.* 2 kor. — VI. A zámí és olasz apátágok. *Baldassy Ferencztől.* 60 fill. — VII. Nápolyi Péter. Egy diplomata a XVII. század elejéről. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — VIII. A Renaissance kezdete és fejlődése, különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. *Mykoveczky Fictortól.* 80 fill. — IX. Marsigli élete és munkái. *Beliczay Jónástól.* 1 kor. 20 fill. — X. Az európai vasúti ügy fejlődésével és eredményeivel a magyar magánjog szempontjából. *Wenzel Gusztávtól.* 1 kor. — XI. A paraszti vármegye. *Gyárfás Istvántól.* 80 fill. — XII. Adatok a helynevek történetéhez. *Majláth Béától.* 40 fill.

**Tizedik kötet.** I. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. *Szilágyi Sándortól.* 40 fill. — II. Az 1609-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsüllinszky Mihálytól.* 60 fill. — III. Forgách Adám és Bathory Söfia ékszerének történetéből. *Majláth Béától.* 40 fill. — IV. A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — V. A jászák nyelv és nemzetisége. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. — VI. Mythológiai elemek a székely népköltészet és népdalokban. *Kozma Ferencztől.* 60 fill. — VII. A Hajduk kibékítési kísérlete. Ináncshon 1807-ben. *Majláth Béától.* 40 fill. — VIII. A Petrarca Codex külföldi nyelve. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. 30 fill. — IX. I. Békóczy György első összeállításai a svédekkel. *Szilágyi Sándortól.* 30 fill. — X. Franciaország magyartartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királlyal történt találkozásával szemben. *Wertheimer Edéltől.* 40 fill.

**Tizenegyedik kötet.** I. Masolino olasz képiro művei. *Irtva Váncz Iyndcz.* 20 fill. — II. Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. *Zsüllinszky Mihálytól.* 1 kor. — III. A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — IV. Az 1688-ki táborozás történetéhez. *Thaly Kálmántól.* 60 fill. — V. Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — VI. Bethlen Gábor fahérvári sírmléke és alapítványai. *Szilágyi Sándortól.* Ára 20 fill. — VII. Egy állítólagos római mediterrán-út Pannoniában. *Dr. Ortvay Tivadartól.* 1 kor. — VIII. A keszthelyi dobogó sírmező. *Lipp Vilmostól.* 20 fill. — IX. Gróf Pálffy Miklós főkanzellár iratai Magyarország kormányzásáról. *Marczali Henrikől.* 80 fill. — X. Erdélyi katonai védereje átalakulása a XVIII. században. *Jakab Elektől.* 1 kor. 20 fill.

**Tizenkettedik kötet.** I. Adalék Pannonia történetéhez. Antonius Pius korában. *Hampel Józseftől.* 40 fill. — II. Szabolcs vármegye alakulása. *Kandra Károltól.* 80 fill. — III. Az országgyűlési rendszervezés történetéről. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — IV. A magyar nyelv és irodalom történetéről. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — V. A magyar nyelv és irodalom történetéről. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — VI. A magyar nyelv és irodalom történetéről. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — VII. A magyar nyelv és irodalom történetéről. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — VIII. A magyar nyelv és irodalom történetéről. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — IX. A magyar nyelv és irodalom történetéről. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — X. A magyar nyelv és irodalom történetéről. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill.

# LIMES-TANULMÁNYOK

\*

TÉGLÁS GABOR

L. TAGTÓL.

1 TÉRKÉPMELLÉKLETTTEL, 17 SZÖVEGKÖZTI SZEMLELTETŐ ÁBRÁVAL.

OLVASTATOTT

A M. TUD. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK 1906 MÁJUS 7-IKI

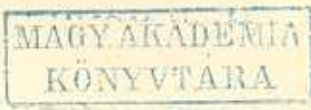
(ÜLÉSÉBEN)



BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1906.



**A német birodalmi limesbizottság munkálkodásának főbb eredményei s azok tanúságai főleg saját hazai limesbúvárlataink szempontjából.**

A német birodalmi tanács bőkezűségéből *Mommsen Tivadar* hatalmas conceptiója: a századok óta eredménytelenül vizsgálgatott raetiai és felső-germániai limesvonal rendszeres felvétele teljességre jutott s az apró kiegészítések, betölthetetlenek tetsző hézagok dacára egészben megalkothatjuk az eddigi részletekből is a római birodalom eme területeinek védelmére foganatosított őrvonalak képét, sőt fejlődési phasisait is.

Miután hazai szétszórt limesmaradványaink rendezésével és továbbnyomozásával foglalkozom már jó idő óta, sőt hivatali nagy elfoglaltságom akadályozó nyugét letéve, Alföldünk végéremehetetlenek tetsző sáncz-labyrinthjának szentem minden nélkülözhető időmet, kétszeres érdeklődéssel kísértem már eleitől fogva ezeket a munkálatokat, melyeknek történeti adalékaiból némi jogosúltsággal útbaigazítást kezdem remélni a mi bizonytalan származású sánczvonalaink alkotóinak és rendeltetésének megállapíthatására is.

Fájdalom, ez a várakozásom egészben nem teljesült, mert a németországi limes-ásatások történeti vonatkozású leletei még a saját sánczmaradványaik tervezőire sem terjeszkednek ki s még kevésbbé gazdagítják távolabbi vidékek hasonszerű alkotásainak adattárát. Azonban a határvédelem annyiféle alakját tárják elénk s a különböző idők építkezéseinek sajátosságait, a határvédelem rendszereinek annyiféle emlékét mutatják: hogy tisztán a műszaki eredmények már magukban megérdemlik a figyelmet s nem egészen értéktelen analógiák-



kal jutalmaznak hazai limesvonalaink szempontjából is. A kutatások menetéről, a munka közben felmerült viták egynemelyikéről épp úgy kívánatos tájékozódni, mint a munkálatok topographiai és főleg régészettörténelmi adalékai felől, hisz ezekből irányítást és mindenekfelett hasznos tanúságot meríthet a nálunk végre-valahára szintén napirendre kerülhető rendszeresebb és nagyobb arányú limeskutatás is. Mert a német birodalmi limesbizottság munkáját Passaunál már a bécsi Akadémia kebelében működő austriai limesbizottság serényen folytatván, a Dévénytól ránk háruló feladat se tűrhet tovább halasztást. Éppen azért, mivel úgy érzem és látom, hogy a *pannoniai* és *daciai limesvonalaknál* fontosabb ókori emléküink alig lehet, részemről nem érve be a német birodalmi limesbizottság jelentéseivel s a rájuk vonatkozó számos irodalmi publicatióval, korlátolt anyagi erőmhöz mért rövid időre bár, de ellátogattam a hely színére is s miután összehasonlító szemlém és az időközben elhalálozott Hettner-Félix archaeológiai főintézővel folytatott eszmecsereim arról győzött meg, hogy sánczaink túlnyomó része kétségtelenül kapcsolatba állott támadó vagy védő irányban a rómaiak pannoniai és daciai uralmával: kétszeres örömmel terjesztem a Tekintetes Akadémia elé a német birodalmi limeskutatások eddigi eredményeiről szóló összefoglaló jelentésemet. Behatóbb tájékozódás kedvéért foglalkozni kívánok azonban a limesbúvárlatok előzményeinek vázolásával is, s majd a limesbizottság megalakulására térve a mozgalmasabb esztendő munkabeosztására terjeszkedem ki. Így a limes helyrajzával kezdve, mindenekeelőtt vázolni kívánom annak legutolsó s így legnagyobb kiterjedésű alakulását. Azután a történeti fejlődés menetét egyenkint elkülönítve, *Augustus első foglalási* vonaláról *Domitianus* limesalapítására s az ő rendszerének Traianus által eszközölt befejezésére térek. Az első század egyszerűbb határmesgye-alkotásainak Hadrianus alatt történt gyökeres átalakításaival, az ő falszerű palánk-sorompórendszerével foglalkozva, Antoninus Pius ujjíását, a kormányával feltűnő nemzeti jellegű s túlnyomólag brittonokból és bennszülött népelemekből szervezett *numerusok* által az *Odenwaldra* kihelyezett kővárak és burgusok bevezetését s ezzel a limesvonal leg-

nagyobb kiterjedését ismertetem. A *marcomana* háborúk következtében szükségessé vált határvédelmi reform, a *Caracallát* 213-ban Raetiába kényszerítő nagy *allaman-chatt* szövetség támadása után Raetiában, a Duna északi vonalán megépített *fallal* a limesmunkálatok betetőződésüket elérvén, a népvándorlás feltartóztathatatlan s évről évre erősödő hullámveréseitől bekövetkezett megdülésséig felmerült gyérszámú adat érintése után, befejezésül a német limeskutatásokból saját hazai teendőink gyorsítására hasznosítható tanulságokat s a felfogásom szerinti eljárás módjait foglalom együvé. A *limes*-fejlesztés különböző stádiumát és előhaladási fokozatait úgy, a mint az adatokból kiolvasható, saját tervezetem alapján *térképvázlattal* s annak megfelelő jelzésekkel kívánom olvasóimnak érthetőbbé tenni, mert a német limeskutatóktól idáig csak a legnagyobb kiterjedésű limes térképét ismerjük.

Lássuk tehát bevezetésül mindjárt a német birodalmi limesbúvárlat előzményeinek kimagaslóbb mozzanatait!

## I. A limesbúvárlat genesiséből.

A németországi limeskutatások genesisé nagy időkre vezethető vissza, mert egyes szakaszoknak igen régen akadtak megfigyelői s a középkori templom- és várépítkezéshez szét-hurczolt kövek felirati gyűjtőinek köszönhetjük a határállomások legbecsesebb adalékait. A rendszeres felvételek kezdetét azonban a porosz tud. Akadémia ama határozatától számíthatjuk, melylyel a *Nagy Frigyes* buzdítására nekihevült német tudósok a régi emlékek tanulmányozását is feladatukká tűzték.

A porosz *Akadémia* kezdeményezésére a vidéki egyetemek és gyors egymásutánban életre kelt provinciális muzeumok körében lelkes tevékenység indult meg e téren is, csak hogy a régi idők közlekedési nehézségei az egymástól politikailag is elkülönített szomszédos államok munkásait a gyakoribb érintkezés, eszmetársulás gyümölcsöző alkalmaitól elzárván, az egymás munkásságáról alig értesülő kutatók egységes vezetés és terv hiányában nagyobb sikerekhez alig juthattak, s így a sok munka s lelkes vállalkozás daczára, a limesvonal topographiája bizonytalanságban maradt egész a mult századig.



A limesvonal topographiáját leghamarább kiderítették a rætia-i oldalon. A bajor királyság politikai önállósága s a vonal rövidebb volta már a múlt század elején számot tevő eredményhez segíték a vállalkozókat. Így *Bucher* 1818-ban sikerült képét adta a *Teufelsmauernek*.<sup>1)</sup> Még tüzetesebb tanulmányt végzett 1821—39 közt dr. Mayer,<sup>2)</sup> a müncheni tudományos Akadémia kiadványaiban közzétett leírásában a *sáncz-* és *töltésvonalnak* mélység-, magassági és távolsági méreteire, az utközi őrállomásokra is kiterjeszkedvén, sőt megügyelő képességeit még azok a *ezőlöpművek*, *palissadrészletek* sem kerülték el, melyekről napjainkban a német birodalmi bizottság emberei annyit vitatkoztak. *Cohausen* is elismeréssel adózik *Mayer* érdemeinek, munkája egyedüli fogyatkozásával a rajzok hiányát említvén fel. Sikeres tevékenysége a vidéki érdeklődést is nagyban élesztette s több helyen, így Günzenhausenben, emlékoszlopokkal tájékoztatták a közönséget a *Ffalrain*, limes Danubius, vallum Hadriani vagy Probi, a Teufelsmauer mibenléte iránt, melyet szerintük Hadrián alapított és Probus fejlesztett tovább.

Ujabbán *Cohausen* kortársa *Oehlenschläger* foglalkozott legtöbbször a bajor Teufelsmauerrel, Landshut, Regensburg és Frankfurt köreiben, a német történelmi és régészeti egyesület,<sup>3)</sup> a német anthropologiai társulat<sup>4)</sup> közlönyeiben publikált leírásai azonban Mayerénél kevesebb helyi tudásról tanuskodnak, az őrhelyek meghatározására ki sem terjeszkedik, s a castellumok felismerésében, meghatározásában *Mayer* még mindig megbízhatóbb és önállóbb *Oehlenschlägernek*. Ujabbán s épen a limescomissióval párhuzamosan Bajorország kisebb vidéki egyesületei szintén nemes versengést fejtettek ki a kutatások továbbterjesztésében, s az ilyen helyi ásatásoknál már eleve

<sup>1)</sup> *Bucher*: Reise auf der Teufelsmauer. Regensburg 1818.

<sup>2)</sup> *Dr. F. A. Mayer*: Grenzwall négy részben kiadva a bajor Akadémiánál 1828—1839 között.

<sup>3)</sup> *Oehlenschläger*: Correspondenzblatt des deutschen Geschichts- und Alterthumsvereins 1880. Nov. 1. és 2. Ugyanő: Die römischen Truppen im recht-rheinischen Bayern. München 1884.

<sup>4)</sup> *U. ö.*: Correspondenzblatt der deutschen Anthropologischen Gesellschaft, 1881 no. 9. és 10. *U. ö.*: Die römische Grenzmark in Bayern. Act. Acad. XVIII. 1887.

begyakorolt limesbiztosok, mint *Kohl* gyógyszerész, Winkelmann földbirtokos, Eidam járási orvos, Conrady járásbíró mutatták fel most utóbb is a legszebb sikereket. Württembergben szintén nagy fogékonyságot mutattak a limesmunkálatok iránt. Már Knapp: Römische Denkmale des Odenwaldes, Heidelbergában 1813-ban kiadott munkája több várat felíratot híven ismertet, s dr. Paulus, dr. E. Herzog tanárok Fink főhadnaggyal limes-bizottsággá szervezkedvén, pár értékes útbaigazító munkálattal gazdagíták az irodalmat is. Így Der römische Grenzwall von Hohenstaufen bis an den Main Paulus E. pénzügyi tanácsostól és *Die Vermessung* des römischen Grenzwalls dr. Herzog E. tanártól 1880, a württembergi Vierteljahreshefte für Landesgeschichte hasábjain.

Badenben, valamint *Nassauben* szintén tevékeny limesbizottságok működtek. A giesseni régésztársulat, a hanau, wiesbadeni, frankfurti egyesületek is sokkal járultak a Wetterauban s a Taunusban a helyrajzi viszonyok felderítéséhez. Schmidt F. W. alezredes már 1846-ban ásatott a Taunusban, Mone Urgeschichte des badischen Landes 1845, Mutzel Die römischen Wirthtürme besonders in Bayern 1874, dr. Rössler *Römische Grenzwehre* im Taunus Strassburg 1874, Dieffenbach tanulmányai: *Urgeschichte der Wetterau* Hessisches Archiv V., VIII., XII., Dunker, dr. Wolff tanár közleményei az Annalen des nassauischen Alterthumsvereins, Jahresbericht des oberhessischen Vereins (Giessen), mind előmozdították, habár szűkebb körben is, a limes idetartozó részleteinek s egyes várainak, mint Saalburg, Capersburg stb. ismertetését. Igen becses forrásgyűjtemény Felső Germaniára Brambach sokszor idézendő Corpus Inscriptionum Rhenarumja 1867-ből és legujabban *Haug Sixt*: Die römischen Inschriften und Bildwerke Württembergs. Stuttgart, I. Theil 1898. II. Th. 1900.

A felső-germániai részen a rendszeresebb munkálkodást mégis a Mainzban 1852-ben megalakult s azóta nagyra fejlett *Gesamttverein der deutschen Geschichts- und Alterthumsvereine* működésétől számíthatjuk, melynek alapítói a közel vidéki *Taunus* és *Wetterau* erdőségeiben kitünően fennmaradt *valumra* is kiterjesztvén figyelmüket, Habel archivarius elnöklétével báró *Freuschen* von und zu Liebenstein, dr. *Linden-*



*schmidt* és *Meyer Guidó* követségi tanácsos személyében az első *limes-bizottságot* is megalkoták, nagy szerencséjükre a mainzi helyőrség fogékony szellemű tisztjében *Cohausenben* igazán rátermett titkárra akadván.

A bizottság nagy sebbel-lobbal látott a szervezkedéshez. Német alaposítással munkatervet, eljárási instructiót készített s kibocsátott egy sereg igen jól kigondolt okos, kérdőpontot, a nélkül hogy, a mint az már az ilyen papirosböleselkedéssel tetszelgő bizottságokkal másutt is megtörténik, bár egy árva lépéssel a tulajdonképeni célt: a *limes vizsgálatát előmozdították volna*; mert hisz az ilyen *fáradtságos helyszíni bűvárlatokat bizottsági instructiókkal*, egymás közt még oly harmónikus kiosztott munkatervvel sem lehet megteremteni s ahhoz a világon mindenütt idealismussal *megáldott, önzetlenül éjjel-napot jeldőlni tudó olyan munkások szükségeseek*, a minőnek *Cohausent* és pár követőjét alkotá a teremtő kedvezése.

Cohausen ugyanis, mihelyt megbizonyosodott a felől, hogy a limesbizottság épületes határozataival és körleveleivel tevékenységi körét *kimerítettnek* képzeli, s a külső munkálatokra nem is gondol, báró Preuschen társával vadásztatás ürügye alatt nekivágott a *Taunus* erdősegeinek s a nasusai, neuwiedi, coblenzi és cölmi erdészek és a közbeeső birtokosok vendégszeretetével s Hanauból dr. Wolff tanár, Rössler építész, Erzellből Harnier, Graf zu *Solms* Laubach birtokosok, Linzből Dissel és Faber törvényszéki bírók, Pohl gymn. igazgató, *Melzheimer*, Heckmann főerdészek kalauzolása mellett az első igazi limesfelvételekbe fogva Zugmenteltől Feldbergig a részletes bejárást is szerencsésen végrehajtották. Így aztán, míg társaik a kérdőpontok válasziratait lesték, s a beérkezett feleletek gondos regisztrálásával vesztegették idejüket, *Cohausen* már egy csomó átmetszettel, értékes helyrajzi vázlattal gazdagíthatá áthelyeztetésekor a társulat archivumát.

Cohausen távozásával azonban a szépen megindult helyrajzi felvételek abbanmaradtak, s a mainzi limesbizottság írásos szervezete daczára sem tehetett több szolgálatot céljainak, mert *Cohausen gyakorlati érzékét és tevékenységi hajlamát* nélkülözve, tagjai visszariadtak a sok nélkülözéssel és testi megerőltetéssel járó *gyalogos expedícióktól*. Így történ-

hetett meg azután, hogy egy fürge angol: *Yames Yates* az Angliában végzett felvételektől kedvet kapva, Németországba is ellátogatott s nagyjában bejárván a hozzáférhető limesvonalakat, azoknak első összefüggőbb angol és német leírásával lepte meg a világot.

*Cohausen* agyában tovább forrott a limes eszméje, s a mint 1871-ben a katonaság nyugtótól megszabadulva, a wiesbadeni muzeum élére kerülhetett, bámulatos lelkesedésével és vaserélyével a félbemaradt felvételeknek szentelte magát, s a porosz kormány anyagi támogatását megnyervén, 1874—76 közt a wiesbadeni kerülettel hamarosan el is készült. És erre a szűk térre juttatott kormánytámogatás elég vala neki arra is: hogy olthatatlan tudomány szeretete messze távol vidékekre ragadja Cohausent s a *Taunus* és *Wetterau* kis köréről a németországi limes nagy egészére terjessze bejárását. Így a Majnáig haladva a Gross-Kotzenburg Miltenberg közti városorozat megállapítása után az Odenwaldba is behatolt, s a Miltenbergben szintén nagy kedvvel működvelősködő *Conrady* járásbiróval, a ki utóbb is nagy szolgálatokat tett a limes szakszerű felvételeinél, a ractiai vonalra szintén átlátogatott. Ott a múlt század elején dr. Mayer F. A., egy *Cohausenhez* lelkesedésben, vállalkozási készségben hasonló úttörő, már aprójára atvizsgálván, a bajorországi *Teufelsgraben*, *Cohausen* összehasonlító próbafelvételekkel is beérhette. Így *Günzenhausentől Pleinfeldig* gyalogolva Conrady kalauzolása mellett, miután Mayer adatainak megbízhatóságáról teljes bizonyosságra jutott, mellőzte a további szakaszokat, s azok felhasználásával 1884-ben közzétette az első alapvető limesmonographiát: *Der römische Grenzwall in Deutschland*,<sup>1)</sup> mely elődei mindenikénél nagyobb alaposítással foglalja össze a hosszú határvonalat váraival együtt, az őrtornyok, utak leírását, s különösen katonai magyarázataival, szemléltető rajzaival, szelvényeivel és térképkészletével máig számottevő terméke a gazdag limesirodalomnak. Kevéssel előbb írta meg *Hübner* is 1887-ben

<sup>1)</sup> Der römische Grenzwall in Deutschland. Malherische und technische Beschreibung desselben von A. von Cohausen, Ingenieur Oberst a. D. und Conservator Wiesbaden 1884.



Der römische Grenzwall in Deutschland című becses, de részletekbe nem mélyedő tanulmányát.<sup>1)</sup>

A Rajnavidék régészeti egyesületeinek folyóirataiban se szeri se száma a limesközleményeknek, s valóban irigység fog el, ha számbaveszszük azt a gazdag adatkészletet, azt a sok összefoglaló értekezést, mely a német limesbizottság munkálkodását megkönnyítette. Nálunk mindebből vajmi kevéssel rendelkezünk, s még limeseink helyrajzával is ezután kell elkészülnünk, mert egyetlen vonalunk sines kezdettől végig leírva, s Torma Károly Limes dacicusá-nak is az a nagy hibája, hogy nem eredeti megfigyelésből tárja elénk a *Meszes* vallumát; hanem pár rövid szemlével beérve, egészben vadászok, pásztorok megbízhatatlan bemondásait közli, úgy miként Orbán Balázs tett a Székelyföld sokféle sánczainak leírásában.

De lássuk most röviden a németországi limes alakját!

## II. Raetia és Felső-Germánia legkülső védvonala, vagyis a tulajdonképeni limesvonal arczolata.

(Lásd a térképen a limes különböző időbeli alakulásával a legutolsó elhelyezkedést.)

A németországi limeskutatók egész a legújabb időkig csupán arra a határgyepüre irányították figyelmüket, melyet a Duna közelében Altmannsteintől Kipfenbergig valami 20 kilométer hosszúságban és a bajor württembergi határ érintkezésénél Treppach és Sixthof közti 6 kilométeren Teufelsmauer néven ismer a bajor nép; de egyebütt egész a Rajnáig Pfahlnak emlegetnek. A bajor raetiai részen Pfahldrain, Pfahlgraben Pfahlranken, Pfähl népies elnevezések is járnak, a Teufelsmauer és Pfahlgraben azonban nem használatos. Régibb iratokban, nevezetesen a VIII—XI. század okleveleiben *Poli*, *Pal*, *Phal*, *Phael* nevű források, erdők, rétek, mezők és dűlők, a XV—XVII. században *Pohrain* helyi elnevezések is jelentkeznek a limesrel érintkező területeken. A Teufelsmauer elnevezés a Raetiában tényleg létezett, de időrendileg legifjabb

<sup>1)</sup> Bonner Jahrbücher LXIII. 1878.

eredetűnek bizonyult falépítményre vonatkozik, melyet azonban annyira megsemmisített a nép, hogy csakis a Duna vidékén vannak még kivehetőbb omladékaik, s egyebütt nyomait is csak a jó helyismerő mutathatja meg, miután anyagát útépitésre, gazdasági épületekhez használták apránként fel.

A Teufelsmauer és Pfahl a rómaiak hódításának legutolsó stádiumát, vagyis a birodalom legnagyobb kiterjedését képviseli a Duna és Rajna közén s a limeskutatások egyik nagy érdemét a korábbi állapotok és fokozatos térfoglalások felderítése képezi, nyilvánvalóvá lévén az ásatások leleteivel, hogy Drusus és Tiberius messzeterjedő hódításainak Varus teutoburgi katasztrófája következtében történt feladása után már Augustus idejében miként helyezkedtek el a Rajna jobb partján s attól fogva a szomszédos germántörzsek ellenséges viselkedése hogyan kényszeríté időnkénti előbbhatolásra a rómaiakat mindaddig, miglen a Duna, Neckar és Majna vízvázalstóin a Wetteraun és a Taunuson lábukat megvetve, a tulajdonképeni birodalmi határt alkotó Felső-Duna és Közép-Rajna féltettebb pontjainak az ellenséges támadásokat messzire hártó külső védövet teremthettek.

A szóban forgó birodalmi határ tehát a két folyó irányához alkalmazkodva alakult ki s míg a raetiai szakasz a nagyjában nyugatkeleti folyást követő Dunával lehetőleg párhuzamosan egy északnyugati, majd délnyugati ívet alkot, addig a germániai limes a Neckar-Rajnával parallel fut délről északra, a Majnán át a Wetteraunig, hol a Taunusra kapaszkodva a Majna nyugati folyását követi a Rajna közelében Zugmantel, Kemel tájáig, a mikor északra fordulva a párkányhegységen lassankint leereszkedik a völgybe, hogy Rheinbröhlnél, Bonn felett végét érje.

A raetiai Teufelsmauer a Regensburg felé északkeletnek irányuló Dunát, az Altmühl torkolatán felül Einig, vagyis a római Abusina átellenében, Hienheimnél elhagyva, északnyugatra tart az Altmühl első találkozásáig. Kipfenbergnél átlépven az Altmühlön, előbb nyugati, majd ismét északnyugati irányt követ az Altmühl folyása szerint a Svab Rezátig, mely már a Majna vízvázalstójára vezetvén, onnan nyugatra fordul s Günzenhausennél az Altmühl második szelvé, legészakibb



pontjához ér. Innen tehát nyugatra fordul s a Svab Jurán, ezt az irányt követi a *Sulzachig*, honnan délre hajolva keresi a Wörnitzet, melytől ismét délnyugatra igazodva, a Jast-Kocher felső ágain keresztül *Brackwangerhoftól*, már a Duna vidékétől a *Neckarhoz* közelítve, s *Haghofig* nyugati irányt követve, ott Bajorországgal Raetiától legutóbb bucsut vesz. A 178 kilométernyi raetiai Teufelsmauer idáig is *kőfalat* képezett s most az északra haladó felső-germániai *Pfahl* veszi kezdetét 80 kilométer nyilegyenes vonalban, szelid északnyugati igazodással futván a *Neckar* jobbparti ágain keresztül az Odenwaldon Walldürnig. Az érintett vizek nyílásait kővárak zárták el. Így Murrhardtnál a *Murr*, Meinhardtnál a *Brettach*, Ohringennél az *Ohren* s Jagsthausennél a *Jagst*, Osterburkennél a *Kernach*, illetőleg a *Seckach* völgyeit mind limescastellumok fedezték, melyekben olykor egy cohorsnál is népesebb vegyes helyőrség táborozott.

Walldürntől északnyugatra fordulva, a Majna miltenbergi könyökhajlását keresi a *vallum*. Onnan kezdve *Grosskotzenburgig* 46 kilométer hosszúságban megszakad a határmesgye s a *Majna* kanyargós völgye képezé a határt, úgy a miként az eredetileg a *Rajna*- és *Dunával* is történt. Annál sűrűbben megerősítették azonban ezt a rövid szakaszt, s míg *Haghof* Lorchtól Walldürnig a 80 kilométer határt hét castellum fedezte s átlag 10—16 kilométernyi rövid napi járásnyira helyezték el táborhelyeiket, itt 8—9 kilométernyire, vagyis alig félnapi közökben következnek Miltenberg után *Trenfurt*, *Wöith*, *Obernburg*, *Niederburg*, *Stockstadt*, *Seeligenstadt*.

Grosskotzenburgtól a Majna nyugatra fordulva, siet a Rajnához, melyet Mainz-czal szemben ér el. Az újból megkezdődő *vallum* azonban északra halad Hungenig, s ott a *Wetteraun* fordul nyugatra, hogy *Grüningentől* ismét a Rajna felé közeledjék. A Majnától a Horloff nyilatáig hét castellum erősíté a határt s a benyúló völgyeket itt is gondosan elzárták. Így a Majnához siető Kintziget Rückingen, a Niddert Altenstadt fedezi, közbe hagyván *Marköbelt*. A *Nidda* Horloff összeközelítésébe *Obernflörstadt* s az *Orloff* mellé *Echzell* épült. A Hungentől Grüningenig tartó nyugati hajlás derekát a *Wetter* befolyásánál *Arnsburg* zárta el. Grüningennél a *Lahn*

vízválasztójával a Taunusra kerülén, a limes előbb *Butzbach*, *Langenheim* castellumaival *Capersburgig* délnyugatnak tart. *Capersburgtól* a II. Vilmos német császár költségén, Jacobi építészeti tanácsos által nagyszerűleg restaurált *Saalburgon* át nyugatra igazodva, *Telberg*, *Hoftrich*, *Zugmantel* castellumokon át *Wiesbadentől* északra a Rajnához induló *Wisper* forrásából, *Kemet* castellumával északnyugatra fordul s *Holzhausen Pohl*, *Huncelnél* elhaladva, *Dorf Emsnél* a *Lahn* átugorja. *Angsttől*, a Mosel torkolatával, vagyis Coblenzzel szemben észrevehetőleg közelít a Rajnához s *Niederbiebertől* a *Wind* völgyén át nyugatra fordulva, *Rheinbrohl* és *Höningen* közt a *Vinxelbach* beömlése átellenében akadtak rá 1899-ben a *Caput limitisre*, vagyis a nagyszerű záródásra.<sup>1)</sup>

Ezzel a kevés megszakítással 550 kilométer hosszúságú határvonallal, ennek őrhelyeivel, védváraival foglalkozott tüzetestesekben a német birodalmi limesbizottság, lassankint kiterjeszkedvén a belső területekre, az első megszállás hadállásaira, a jelszolgálat, élelmezés és csapatszállítás tábori utaira, a határszéli belépők kutatásaira is. Lássuk most a német birodalmi limesbizottság munkabeosztásának rövid vázlatát is!

### III. A rendszeres limesvizsgálat megindítása. A német birodalmi limesbizottság szervezkedése és működésének rövid vázlata.

Bármily rendszertelenül s hézagosan folyt is *Cohausen* s *Oehlenschläger* koráig a germániai és raetiai limesbuvárlat, annyit mégis elértek vele, hogy a nagyközönség előtt feltűnőbb *külső limes* mely tulajdonképen az érdeklődést először felkeltette, főbb vonalaiban ismeretessé vált, őrtornyaiából, védváraiból, sőt útvonalaiból is igen sokról tájékozódhattak. Már ekkor sejteni kezdék egy nyugatibb fekvésű *belső örvonal* létezését is, melynek a *Neckartól* a *Majnáig* átvezető szakaszát *Erbachnál* konstatálván, *Mommisen* *Tivadar* és iskolája hangoztatni kezdé a tovább folytatás létezését is. A szigorubb

<sup>1)</sup> Bericht über die Thätigkeit der Reichlimescomission. Archaeologischer Anzeiger 1901. 79. lap.



kritikának tehát helyrajzilag is sok követelni valója akadt a limes-kutatással szemben s még több kívánni való maradt a limesvonalak keletkezési korát és történetét illetőleg. Köztudomás szerint Augustus Rajnán túli foglalásait Varus catastrophája Kr. u. 9-ben megingatá s a 15-beli szerencsés hadműveletek daczára Kr. u. 47-ben Claudius császár észszerűbbnek látta Alsó-Germániából a Rajna jobb partjára előtolt haderő visszarendelésével a Rajna folyásához szabni ismét birodalma ama részének határát. Másként alakult a helyzet Felső-Germániában, hol stratégiai és politikai okok nélkülözhetlenné tévék a két határfolyó átlépését s az előnkbe táruzó hatalmas tartományi védvonal megépítését és fentartását. De az egykorú írónknál a limes, a limite megnevezéseken kívül semmi közelebbi adat nem szól a magában oly impozáns védmű keletkezéséről, holott a sokkal rövidebb britanniai védvonalak császári alkotóit: Hadrianust és Antonius Piuust a vonalak 80 és 32 római mértföldnyi méreteivel is fentartották a classicus írók. Idevonatkozólag csupán annyit feltételezhet az utókor, hogy Hadrianus határvédelmi revíziójával, mikoriban a természetes határokat, folyókat nélkülöző széleket elkeríttette, részben vagy egészben, de mindenesetre összefüggésben állnak a németországi védvonalak is.

És ép oly hézagosak, fogyatékosak valának a további időkről szóló ismereteink is. Csak nagy általánosságban sejteti egy-egy töredékes vonatkozás a markomann háborúkkal, valamint Caracalla idejében felmerült támadásokkal történt újjáépítését, hővítését. A római birodalom és maga Németország szempontjából egyaránt halaszthatatlan vala tehát a limesvonal részletes tanulmányozása, mert csakis feliratos emlékekből várhatták a tervezők kiletét és ezéjait, a védőcsapatok beosztását, őrszolgálati viszonyait, a határforgalom, az élmezés mikéntjének megalapíthatását.

Mommsen Tivadar kiváló érdemüül tudható be, hogy a mikor a nagyközönség már megoldottnak kezdte tekinteni Cohausennek valóban derék munkájával a kérdést, épen akkor tudta megértetni honfitársaival, hogy a határművek még olyan tökéletes topographiai leírásával sem érhetik be, sőt épen most, mikor végre részletesebb áttekintést nyertek a

hosszú, nagy vonalról, érkezett el az ideje a történelmi momentumok felderítésének is. Mindjárt a kettős védvonal, t. i. az Odenwald külső keleti és belső nyugati neckárvidéki örvidékénél eldöntésre várt az a fontos kérdés: melyik keletkezett előbb? s minő rendeltetéssel készült a párhuzamos védvonal? vagy azok egyike feleslegessé vált-e s ha igen, mikor? ki alatt? Ép oly kínzó bizonytalanságban éltek az érdeklődők a limes építési szerkezetében felismert különbségek, a raetiai falépitmény, a murus, a felső germániai vallum, valamint a váratlan irányváltozások, megtörések okai felől. Minderre az ásatások útján elékerülhető feliratokból remélte Mommsen a döntő bizonyítékokat, minthogy a rajnavidéki egyesületek munkásai Trier, Mainz, Frankfurt, Wiesbaden, Bonn, Köln, Darmstadt, Carlsruhe muzeumaiban és egyleti kiadványaiban máris biztató emlékekkel élesztgették ezt a reménykedést.

A német birodalmi tanácsban is helyet foglalván Mommsen Tivadar, ott ő maga indokolható epochalis tervezetét. Imponáló tudása és tekintélye 1891. december 28-án kivívta; hogy a limeskutatót a nemzeti történelem kérdésévé minősítve birodalmi pénzerővel hajtatak végre. Minthogy a kutatás legkisebb arányban Poroszországot érinté s túlnyomó részben a bajor és württembergi királyság, valamint Hessen és Baden nagyhercegség földjén haladt, kizárólag a berlini tudományos akadémia aegise alatt politikai okokból sem lett volna ajánlatos a limestanulmányok végrehajtása. De maga a feladat is messzi túlhaladta azokat a határokat, melyek közt a mienknél pedig jóval több szakemberrel rendelkező porosz akadémia tevékenysége mozoghat s így mindenképpen opportunusabb vala az egész expediciót a birodalmi tanács rendelkezése alatt bonyolítani le, kellően gondoskodván egyébként arról is: hogy a végrehajtás a berlini és müncheni akadémia képviselőivel kizárólag arra illetékes szakférjak részibe jusson s a szakszerű vezetés szálai egyetlen egy arra kiválasztott intéző: Hettner Felix dirigens, a toieri múzeum nagybuzgalmu igazgatója, kezeiben fussanak össze.

A birodalmi tanács Mommsen Tivadar javaslata alapján ezekben körvonalozá a birodalmi kancellár által kinevezett Reichlimescomissio teendőit.



1. A római limes pontos helyrajza, a hozzátartozó őrhelyek s az előzetesen mintegy 60-ra számítható castellum kiásatása az odatartozó mellékerődítésekkel, őrházakkal, polgári építkezéssel együtt. A határutak pontos felvétele.

2. A limes térképezése, keresztszelvényei, tájképi megörökítése, fényképei.

3. A fontosabb leletek rajzi megörökítése s legalább hű másolatokban leendő megőrzése.

4. A kiásott limesvárak, őrházak és egyéb építmények lehető gondozása, a felmerülő leleteknek a helyszínén, vagy a közelfekvő muzeumokban leendő összegyűjtése, fentartása.

5. Az ásatások menetéről, eredményeiről szóló évi jelentéseken, az egyes várak leírásán kívül végezetül a limes és örvidékének katonai méltatása, történelmi *tűzetes monographiája* térképekkel; megfelelő alaprajzokkal és szelvényekkel és fényképekkel.

Az öt évre tervezett ásatásokra, publicatióra, a szakasz-biztosok díjazására 130 ezer márka, fentartásra, előre nem látottakra 50 ezer, a két ügyvivő (dirigens) részére évi 4 ezer vagyis 20 ezer, összesen 200 ezer márka fedezet 1892. január 16-án megszavaztatván, mindjárt 1892. április 7—9-én megtartották az öt állam érdekelt képviselői szervezkedő gyűlést, melyen szintén *Mommsen* tervezete szerint a szervezeti szabályzat is kidolgoztatván, azt a birodalmi kancellár már 1892 május 17-én megerősítette, s az alapon az illető öt állam, valamint a berlini és müncheni akadémiák képviselőiből alakított birodalmi limesbizottság tagjait ki is nevezte.

A tervezet szerinti munkálatokból *Bajorország* 186, *Württemberg* 354, *Baden* 68, *Hessen* 137 és a porosz királyság 192 kilométerrel lévén érdekelve, ezen 947 kilométernyi munkaterület kutatásainak ellenőrzésére a közigazgatási intézők és katonai szakemberek bevonásával a limeskutatások terén már ismert szakférjakkal így alakították meg az első bizottságot, megjegyezvén: hogy a nekik kiosztott szakaszokon teljesített bejárásaikra *napidíj* és *útiköltség* illette őket, egyébként állásuk tiszteletbeli vala. A birodalmi limesbizottság első alakulása a következő vala:

I. A porosz királyságból: 1. *Althoff* fő titkos tanácsos,

Berlin. 2. *Klein*, a rajnai tartomány kormányzója, Düsseldorf. 3. *Cohausen* nyugalmazott műszaki ezredes és muzeumlőr, Wiesbaden. 4. *Lesinsky* alezredes, a nagy vezérkarból, Berlin. 5. *Nissen* titkos tanácsos, tanár, Bonn. 6. *Jacobi* építészeti tanácsos, Hamburg von der Höhe.

II. *Bajor királyság*: 1. *Popp* tábornok, München. 2. *Oehlschlager* gymnasium-igazgató, Speyer.

III. *Württemberg*: *Herzog* tanár, Tübingen.

IV. *Baden nagyhercegség*: 1. *Wagner* titkos kormánytanácsos, muzeum-igazgató, Karlsruhe. 2. *Zangemeister* udvari tanácsos, tanár, Heidelberg. 3. *Covrady* járásbíró, Miltenberg.

V. *Hessen*: *Soldan* tartományi iskolatanácsos, Darmstadt. 2. *Kofler* Ferencz titkos tanácsos, Darmstadt.

VI. A berlini Akadémia képviselőjéül: *Mommsen* Tivadar.

VII. A müncheni Akadémia képviselőjéül: *Braun* titkos tanácsos, München.

Az így szervezett limesbizottság székhelyül Heidelberg jelöltetvén ki, ott tartott alakuló gyűlésen elnökül *Mommsen* Tivadart, alelnökül *Braun* titkos tanácsost választá meg s a munkálatok állandó gondozására *Zangemeister* elnökle mellett *Popp* tábornok és *Herzog* tanárból végrehajtó-bizottságot választván, katonai és technikai intézőkül (militärtechnischer és archaeologischer Dirigent) és az évi jelentések szerkesztésére *Sarvey* nyugalmazott tábornokot és *Hettner* Felix trieri muzeumlőröt hívta meg. A dirigensek évi 2000 márka tiszteletdíjat élvezvén, a vezérbizottság útján javaslataikra megállapított ásatások felülvizsgálata mellett a berlini régészeti közleményekben a megbízottak jelentéseiből évi beszámolót tartottak s az ásatások előhaladása arányában füzetes kiadványban mutatták be az egyes limes-várakat. A vállalat címe: Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches. Im Auftrage der Reichlimescommission, herausgegeben von den militärischen und archaeologischen Dirigenten von Sarvey und F. Hettner, Heidelberg, Petters Verlagsbuchhandlung. Ezen 40—45 füzetre tervezett monographia jellegű füzetes vállalaton kívül *Hettner* az általa szerkesztett *Westdeutsche Zeitschrift* mellékletéül kívül *Limesblatt*-ot is létesített



az időközi leletek és tájékoztató apróbb értesítések számára, mely a limesbizottságot és alkalmazottait állandó összeköttetésben tartotta s a páratlanul nagy mértékben megnyilatkozott érdeklődés élesztője vala s a felmerült viták, ellenvetések, kételyek gyors és meggyőző elintézésével sok félreértéstől, kedvetlenségtől és bántó surlódástól mentette meg a limesvizsgálatot s az egységes irányításnak magánál a gondosan kidolgozott szervezeti és szolgálati szabályzatnál is hatható-sabb biztosítékául szolgált, mely nélkül Mommsen tekintélye sem lett volna képes a czenalizációt oly üdvös teljességben érvényesíteni. Hettner magát is a Limesblatt hírei, egyesek felszólalásai tették figyelmessé a személyes beavatkozást igénylő részletekre s így sikerült mindent idején megvitatva harmónikus, munkásságot biztosítania.

*Hettner* Felix, a kiválóan rátermett ásatási vezérigazgató az intézőbizottsággal mindjárt a tulajdonképeni munkakezdet előtt tetszetősen csoportosított, jól áttekinthető kérdőpontokat tartalmazó ívekkel árasztá el Németországot. A szokásos szétküldés mellett minden nyilvános helyen, vendéglő, gyógyszerház, iskola falán, a hivatalokban, a vasuti és hajózási állomásokon, sőt a vasuti és gőzhajózási szakaszok falán is állandóan ki valának függesztve ezek a praktikus kérdések, melyekre ezrével érkeztek vissza az útbaigazító, tájékoztató helyrajzi régészeti felvilágosítások. Ezt a rengeteg anyagot *Hettner* hamarosan átrostálta, a hasznavehetőket kiszemelve, 1892 májusában *Sarvey* tábornokkal maguk is kiutaztak a jellemzőbb és kritikusabb pontokra. Utjokban mindenütt a legbuzgóbb s a limeskutatásban már sok esztendei gyakorlattal megedzett, betanult helyi biztosok, mint *Zangemeister*, *Popp* tábornok, *Conrady* járásbíró, *Kofler* gyógyszerész, *Cohausen* ezredes, *Jacobi* építészeti tanácsos adván meg a felvilágosításokat, *Hettner* nemcsak a teendők iránt nyert igen beható tájékozódást, de egyuttal a munkatársak kvalitásáról is gyakorlatilag tájékozódott. Most az egész limes vonalát 17 munkaszakaszra osztotta a Dunától a Rajna felé indulólag s az 1892/3. évi munkatervvel lépett a bizottság elé.

S mialatt a limeskutatás mind az öt érdekelt államban serényen megindult, *Sarvey* tábornokot a limesbizottság a

a külföld hasonszerű emlékein is körülutaztatta. Így jutott el *Sarvey* generális az angolországi *Vallum Hadrianum* és *Antoninianum* bejárása után hazánkba is, hol boldogult *Fröhlich Róberttel* Bécestől Belgrádig megszemlélte a Dunapart limeserődítéseit<sup>1)</sup> s azután Szerbián át *Romániába* utazva, ott a román királyság előzékenységéből kalauzolására rendelt *Tocilescu Gergely* tanárral folytatta összehasonlító tanulmányait. Ily módon kiválóan becses megfigyelésekkel és tapasztalatokkal tért vissza, hogy a hazájában folyó kutatások felülbírlásánál értékesíthesse azokat.

Ránk nézve a munkálatok végrehajtási mikéntje is, okulással járván legalább a kezdő esztendő munka beosztásának vázlatát szintén közölni kívánnom. E szerint következőleg indítottákel 1892 augusztusában Bajorországból kiindulólag a helyi felvételeket:

1. Az *Altmühl* könyvkhajlatában *Pfünznél Winkelmann* birtokos, kinek szerencsés keze párértékes felirattal is gazdagítá a limes adattárát, a pfünzi castellum canabéját s a limest vizsgálta *Roittenbaechtől* *Hipfenbergig*.

2. Dr. *Eidam* járásorvos *Günzenhausenből* a *Daabachtól* *Rezatig* terjedő limest és erődítvényeit vette fel.

3. *Kohl* gyógyszerész *Weisenburg* castelluma után a württembergi határtól vissza keletre, *Dambachig* vizsgálta a raetiai limest.

4. *Steinle* nyugalmazott őrnagy *Stuttgartban Brachwanger Hof* és *Lorch* között vizsgálta a raetiai és germániai összeszögellést.

5. *Herzog* tanár *Stuttgartból Ochringen*, majd *Murrhardt* castellumán ásatott.

6. *Schumacher* assistens a carlsruhei muzeumnál *Osterburken* és *Neckarburken* és *Neckarburken* castellumai után a *Tolnai-villától* a *Hönblaues Gräbchenig* terjedő badeni limesszakaszt vizsgálva s a belső neckarvidéki vonalon *Rauchein* közép-castellumát vette fel.

7. *Conrady* járásbíró *Hochhausen* és *Reichardshausen* közötti limest mérte fel.

<sup>1)</sup> *Sarvey*, Die Abgränzung des Römerreiches, Westdeutsche Zeitschrift, Trier, 1894. XXI.



8. Ugyanő átkutatta lakóhelyén, Miltenbergen és Wörthön a Majna-limes castellumait.

9. *Wolff* gimnáziumi tanár *Frankfurtban* Marköbei castellumon próbaásatást végezve, *Grosskotzenburg* rendszeres felvételébe fogott, majd felmérte a limest *Grosskotzenburgtól Marköbelig* és hozzáfogott a Rajnától a *Taunus*, a Majna és limes egyes pontjaira szétsugárzó római utak felvételéhez.

10. *Kofler* Frigyes *Darmstadt*ből a Wetterauban Oberforstadt, Butzbach, Arnsburg cohorsecastellumokon, *Hunnenkirchhof* nevű őrhelyen ásatván, néhány sánczerodítést vizsgált meg a Grünigentől kezdődő limesvonallal.

12. *Jacobi* építészeti tanácsos *Homburg von der Höheben* Heftrichnél a Taunus *Altenburg* nevű castelluma után *Loenmühle* és *Altes Jagdhaus* őrházait s a limest vette fel a *Grauer Bergtől Heftrichig*.

13. *Loeschke* bonni tanár a limes rajnai záródását a *Sayn* völgyéből *Arbachig* megállapítván, *Weicherhoftól Honningenig* próbaásatásokat végzett s *Grenzhausentől* a *Saynig* puhatóldozott a limesen. Majd *Heimbachnál* az *Altenburg* castellumát és *Auhamen* őrházát kutatta át.

Így mindjárt a kezdő esztendőben 17 castellum és 15 mellékállomás felvételével számolhatott be Hettner a birodalmi bizottságoknak.<sup>1)</sup>

S mielőtt az eredmények összefoglalására térnénk, lássuk a következő esztendők munkálatainak vázlatos foglalatát is. A hol a megbízott személye már ismerős, ott csak pár szóval említjük funkcióját. Az 1893 novemberétől 1894 decemberig terjedő II. évben 18-an foglalatoskodtak a limes körül.

1. *Fink* gimnáziumi tanár *Münchenből* átvizsgálta a Duna mellett *Iringnél* álló bástyát s a limest a *Dunától* (*Hienheim*) *Schambachthalig* a *Sayersdorfnál* a limes fabrészletét megállapította.

2. *Winkelmann* a pfinzi ásatást befejezve, a limest vizsgálta *Kipfenbergtől* nyugatra *Petersbachig*.<sup>2)</sup>

<sup>1)</sup> Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimescommission von Juni 1892 bis November 1893. *Archaeologischer Anzeiger*. Berlin, 1894. Heft 4.

<sup>2)</sup> *Limesblatt* 372.

3. *Kohl* a *weissenburgi castellum* ásatását folytatva, a limest vizsgálta *Rasterbachtól* a sváb *Revatig* s revideálta a *württembergi határzáródást*.

4. *Dr. Eidam* *Theillenhofenben* ásatván, a *Rexattól* *Lillienfelsig* limesfelvételt eszközölt.

5. *Steimle* nyug. őrnagy a *halheimi őrház* után *Aaden* várfalait ásatta s a *württemberg-bajorországi határon* limesfelvételt eszközölt *Lorchig*.<sup>1)</sup>

6. *Holder* tanár (új) a *rottweili castellumban* kutatott.

7. *Dr. Kapf* gimnáziumi tanár (új) *Cannstadt* castellumát vizsgálta.

8. *Mettler* *tübingiai repetens* (új) *Wallheim* és *Welzheim* castellumaiban vizsgálódott.

9. *Herzog* *Öhringen környékét* és az ott kivezető utat kutatta.

10. *Sixt* gimnáziumi tanár *Stuttgarttól* (új) a *Tolnai-villától* *Sindringenig* haladó limest vizsgálta.

11. *Schumacher* muzeumi segédőr a külső limest vizsgálta *Bosshemtől* *Hirschausig* *Walldürnetől*, majd a *winscheimi melléccastellumban* kiegészítő vizsgálatot vonva a *Majna-Neckar limesvonalából* *Neckarburkentől* délre a *Jagst-torkolatig* terjedő 14,5 kilométert átvizsgálva, *Neckarburkentől* északra is öt őrház felfedezésével konstataulta a vonalat egész *Roherning*.

*Schlossauig* útnyomozást végezvén, több új őrtornyot talált s a *belső limes szállító-útját* is vizsgálta.

12. *Conrady* járásbíró *Stockstadt* és *Niederberg* táborig fűrdőit ásatva, az *Odenwald-limesnek* a *Majnához* való lejtését állapította meg.

13. *Wolff* *Okarben* ásatását befejezvé, *Grosskotzenburg* polgári negyedét vizsgálta s a *Taunusban* több római telepet határozott meg.

14. *Dr. Ritterling* *Wiesbadenből* (új) lakóhelyén ásatott.

15. *Jacobi* *Zugmantel* kiásását tovább fejte, a limest vizsgálta *Graunenberg*től *Kromelg*.

<sup>1)</sup> *Limesblatt* 359.



16. *Dahn* alezredes Schweighausenből Angstig haladt a limes s Enns falu és város körüli maradványokat az Ehrenbreitenstein melletti *Am Graustein* mellékvárát kutatta.

17. *Loeschke Grenzhausen* Sayn közt felvette a limest s a megelőző évben megkezdett ásátásokat folytatta.

Megindult a bizottság publicatioja is: Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches első füzetében Butzbach, Murrhardt és Unterhohingen castellumait hozván.

A III-ik munka-ciklusban 1894 deczembertől 1895-ig részt vettek:

1. *Fink* a Duna-parttól limesnyomok után vizsgálódott a Geibelseeig.

2. *Winkelmann* folytatta Kipfenbergtől Petersbachig limes vizsgálatát.

3. *Kohl* Weissenburg, Dambach és Ruffenhoffen castellumait, Eidingen mellékerődöt és Dambachtól Weilingenig a limest vizsgálta.

4. *Dr. Eidam* az Altmühl felső völgyén Günzelhausennél vizsgálta a limesszakaszt.

5. *Steinle* órnagy befejezte az aalenisásatást, nyomozta a raetiai-germaniai határszél limeseit és Waiblingennél egy újabb castellum után puhatolódzott.

6. *Dr. Sixt* tanár a germániai limes kezdetét vette fel Haghoftól Ebeneseeig <sup>1)</sup> s Oehringen castellum külső burkolatát tanulmányozta.

7. *Herzog* tanár *Sulz* és *Rottenberg* erődítéseim dolgozott.

8. *Dr. Metter* repetens *Böchingen* castellumát határozta meg és *Rottweil* belsejében ásátott.

9. *Schumacher* Osterburkenben kiegészítő ásatást végzén, Oberscheidenthálnál befejezte az ásatást s *Trienznél* tájékozódó ásatást eszközölve, Neckarburkentől.

10. *Kofler* az Odenwaldban Heidebach, Würzberg, *Eulbach* és Vielbrunn castellumait átvizsgálva megállapította, hogy Felső-Hessenben Marienfels *nem római vár*.

<sup>1)</sup> Hettner: Archaeologischer Anzeiger. 1845. No. 4. Bericht über die Thätigkeit der Reichlimes-commission von Ende November 1893 bis Mitte Dezember 1894.

11. *Soldan* iskolatanácsos dr. Anthes tanárral együtt vizsgálta az Odenwald hesseni limest.

12. *Conrady* járásbíró *Niedernberg* castellumát átvizsgálva, a határjelzést vizsgálta a Majnától délre a bajor-badeni határig (Reichartshausen).

13. *Wolff* egy új castellumot fedezett fel Okarbennél, befejezte a limest Marhöbelig s Hofheimnél és Langendiebachnál őrhelyeket ásátott.

14. *Kofler* Friedberg várának vizsgálata után Hochweisseltől Grüningenig, majd a hessen-majnai limesen vizsgálódott.

15. *Soldan* iskolatanácsos a Majna-Neckar körén néhány ú. n. Begleitungshügel vizsgált.

16. *Jacobi* Zugmantelnél várat ásátott s Begleithügelvizsgálatot tartott.

17. *Dahn* berlini alezredes a *Lahn*-környéki limest vizsgálva, *Enns* falunál egy ismeretlen castellumot konstatált.

18. *Loeschke* a Rajna közelében *Bodenbachnál* Oberbiebernél vizsgálta a limest s egy castellumot s őrbázat ásátott.

Ezenkívül Bajorországban, Württembergben, Hessenben kiterjedt útnyomozás folyt. Összesen 12 castellumot, 12 sánczot és mellékerődöt vettek fel.

Súlyos veszteség érte a limesbizottságot *Braun* alelnöknek, a müncheni Akadémia képviselőjének, valamint *Cohausen* bizottsági tagnak s a rendszeres limeskutatások kezdeményezőjének és *Hötter* erdőmester, rottweili szakaszbiztosnak elhunytával. A határjelzések módjairól felmerült észleleteket a társhalmokkal stb. többen vizsgálgattak, az úthálózatot minden irányban bővítették. Ilyeténképpen 10 castellummal s valami 15 sánczművel, őrhelylyel készültek el. A megüresedett bizottsági helyekre a bajor akadémia részéről *Oehlenschläger* speyeri gimnáziumi direktor s a porosz kormány területén *Loeschke* bonni tanár nyertek kinevezést. Szakaszbiztosokká lettek Württembergben: Druck gimnáziumi tanár Ulmban, Naegele Tübingenben, *Lachmeier* főtanító Stuttgart és praeceptor Richter Besingheimban; a hesseni nagyhercegségben: dr. *Anthes*



gimnáziumi tanár *Darmstadt*ből, a rajnai porosz tartományban: *dr. Ritterling* muzeumőr Wiesbadenben.

A bajorországi limesvonal térképezését *Popp* tábornok pár torony és valami 10 kilométer rövid szakasz híján befejezte. Württembergben Mathien alezredes és *Schulze* őrnagy 48 kilométer, Badenben és a rajnai tartományban Palis alezredes 29 kilométerrel készültek el. Az érdekesebb részletek fényképezésében Hettner mellett Kohl s többen fáradoztak. A Limesblatt sűrűn közvetíté a tagok észleleteit s 13–16. számai láttak napvilágot; míg a limes-publicatio II-ik számlítmánya Osterburkenről jelent meg s a III-ik is sajtókészen állott. Az esztendői kiadás 44.000 márkára rügött.)

Az 1895. novemberétől 1896. novemberig terjedő IV-ik esztendő még lázasabb tevékenységben telt el s ismerve a munkásság irányát, sőt a biztosok nagy részét is. rövidebben számolhatunk be ez évről. Így pl. Winkelmann az Altmühlnél (Kipfenberg), 2. Kohl Kenznél, 3. Dr. Eidam Günzhausennél vizsgálták a limest és nyomoztak az első hódítás vonala után. 4. Popp a rætiaai limes Hinterlandján római erődítéseket kutatott. 6. Prescher erdőmester Heddenheim várfalait ásatta. 7. Steimle alezredes a bajor határtól Dalkingenig a *Pfahl* megállapította; de *Lorch*ból nyugatra Cannstadiig összekötő castellumokat nem talált. 7. Schulze major Charlottenburgból (új) Murrhardt táján, 8. Sixt tanár ugyanott tovább vizsgálta a vallum vonalát, több tornyot is felfedezvén. 9. Schulz erdőmester a welzheimi castellum praetoriumát ásatta. 10. Dr. Mettler stuttgarti gymn. tanár *Koengen*, 11. Naegeli Waldmoessingen castellumát ásatták. 12. Schumacher befejezvén a badeni *Odenwald* limesnyomozást, a württembergi részen *Jagsthausenig* hatolt. Majd a belső *Neckar-vonalra* térve s Wimpfen castelluma után nyomozván, rövid limestanulmányt is tett s a badeni műemléki bizottság költségén befejezte a *Gerichtstünnel* már Conrady által munkába vett sánczokat. 13. *Conrady* bevégezte Walldürnnél az ásatást. 14. *Kosler* udvari tanácsos Grünigen és *Schigenstadt* castellumai után kutatott. 16. Soldan iskolatanácsos *Anthes* tanárral az Odenwald limes-záródását

) Hettner: *Archaeologischer Anzeiger*. 1896. No 4.

vizsgálták s Felső-Hessenben a *Taunus* limesét a *Capersburg*tól egész az *Usa* völgyéig felvették. 16. Wolff a limesnek a *Doppelbiergrabensumpf* nevű ingoványon történt átvonulását vizsgálván Hofheimmál a Kapellenbergen és Heidenbergennél *sáncz*-erődöt fedezett fel, a Bulauban pedig két őrtorony romját. Azonkívül megállapítá Kesselstadtnál a castellum több részletét s megkezdte a *Höchst*nél a táborhely kipuhatólását. 17. Jacobi a Saalburgtól Bornig vizsgálta a limest, majd a *Capersburgban* ásatott és megállapította a Rajna felé forduló limes alatt *Kemet* vármaradvány római voltát. 18. *Pallat*, a wiesbadeni múzeumuál Cohausen utóda, Hozhausentól *Kemetig* 3300 méter hosszúságban öt tornyot találván, konstatalta ezt az eddig ismeretlen limes-szakaszt. 19. Bodewig főtanító *Hunzel*nél ásatván, a Rajna eme fontos védvonalát Marienfelsnél és más pontokon vizsgálta. 20. Dr. Ritterling *Bendorf*nál vármaradványt s Vallerdar és Weitersburg mellett településeket vizsgált. 21. Loeschke a határtöltés vonalat Feldbach—Grenzhausen, majd Niederbieber—Walldbrand közt meghatározván, más szakaszokon is dolgozott.

A római úthálózatot ez évben nyomozták Popp tábornok, Druck tanár (Ulm), Lachmeier tanár (Stuttgart), Richter besigheimi praeceptor, Naegele tanár (Tübingen), Schumacher (Karlsruhe), a manheimi régészeti egyesület, Anthes tanár (Darmstadt), *Conrady* bíró (Miltenberg) és dr. Wolff frankfurti tanár. Erre a célra a birodalmi segélyen felül *porosz és hesseni cultuszministerium*, a bajor akadémia, a badeni műemléki bizottság tetemes segítséggel könnyíték a bizottság munkáját.

Loeschke tanár észleleteiből fontosak a limesvonalnak meredek lejtőkön mutatkozó szünetelései, a két toronynyal védett *bejáró kapuk*. Soldau és Anthes, úgy a Taunus, mint a Wetterau több pontján régibb jellegű határmesgyéket állapítottak meg.

Ily módon 10 castellum és 12 sánczmű s mellékhely méreteit s alaprajzát hozhaták tisztába.

Nagy jelentőséggel bír a *Capersburg*on kiásott oltár, mely a veredariorum n(umeri) N(iddensis)t geniusával megöröktve, a határszolgálat szervezetét új adalékokkal világosítja meg.



A liemesszakasz biztosai közé került *dr. Pallat*, a wiesbadeni múzeum új igazgatója. A *Limesblatt* 17—20. száma jelent meg s a 20. számtól kezdve *Survey* tábornok, a katonai dirigens kezeibe ment át a szerkesztés. A limes-bizottság kiadványából (Der Obergermanisch-Raetische Limes des römischen Reiches), a III. és IV. sorozat Marköbel, Niedernberg, Eulbach, Würzburg, Hesselbach, Ruffenhofen, castellumokkal napvilágot látott s az V-ik szállítmány is nyomdakész. Az évi kiadás ismét 44 ezer márka volt.

Hettner régészeti intéző azonban aggódva gondol a következő évvel betelő hiteleyklus végére, mert habár a kutatások meghaladták a hozzájuk fűződő várakozásokat s a limes vonalnak kitűzésével a különböző időszakok védműveit, őrszolgálati rendszerét is felderítve 152 kiásott castellum mellett még 10 továbbit vettek 60 előirányzott helyett munkába s a földváraknak köépfítményre átváltoztatása ismételt bővítése, erősítése az utak rendszerével mind fel van derítve: azért a befejeződéstől még messzire állott a bizottság. A kötelességévé tett összefoglaló munka megírhatását s különösen a belső *Neckar*-vonalon *Cannstatt*tól lefelé *Köngen*, *Sulz*, *Waldmössingennél* s a raetiai oldalon szerencsésen felfedezett *Heidenheimmel* tulajdonképen csak töredékeit nyerték a belső a végvársorozatnak. <sup>1)</sup> Itt tehát az első cyclus alatt jóformán csak bele zökenhettek a helyes kerékvágásba. További megbiztatás, újabb segílyt sürget tehát a kutatások folytatására!

Az ötödik évben még kiterjedtebb munkásságot fejtettek ki a szakaszbiztosok. A 17-ben megállapított s 1896-al már 20-ra emelt munkaszakasz most egész 27-ig növekedett, Bajorországban, Hessenben s a Rajna felé új betoldásokat egyényelvén a felfedezett új örállomások sokasága.

Ennek megfelelőleg emelték a biztosok számát is s 1897-ben így folyt a kutatás:

1. *Fink* Kipfenbergnél limest nyomozva *Koesching* mellett castellum után puhatolózott. 2. *Winkelmann* Kipfenberg—*Petersbach* közt 4 fatornyot és a *Pfünz*—*Weidenberg* hadi úton 3 órházat talált s a *pfünzi* várat tovább ásatta. 3. *Kohl*

<sup>1)</sup> *Hettner* Archaeologischer Anzeiger 1897.

*weissenburgi* gyógyszerész lakóhelye limeszakaszán 3 tornyot talált s a *Pfünzből* *Weissenburgba* vezető római úton a *Riedsánczot* ásatta. 4. *Dr. Eidam* Günzenhausen limeszakaszát továbbnyomozva egy castellumot is talált. 5. A *dillingeni* történelmi társulat a limes-bizottság szubvenciójával *Magnus Scheller* tanító által *Faimigennél* íratott. 6. *Popp* tábornok *Treuschlingen* és *Beroklein* erődítéseit kutatta s *Englert* tanár által *Nassenfels* vármaradványát ásatta. 7. *Prescher* erdőmester *Heidenheim* castellumát befejezte. 8. *Druck* *Boplingennél* egy castellumot nyomozott. 9. *Steimle* major a *württembergi* limest vizsgálta tovább, s *Bach* mellett a *Burstallon* és *Boeckingennél* castellumon íratott. 10. *Sixt* szintén a *württembergi* limest vitte tovább. 11. *Schulze* őrnagy *Berlinből* a *württembergi* limesről profíleket készített. 12. *Herzog* *Rómából* *Sandringen* mellékerődje után *Bach* castellumot vizsgálta. 13. *Schultz* főerdész a *welzheimi* két castellumból a nyugatinál a praetoriumot a fürdővel, a keletinél egy épületet tárt fel. 14. *Naegle* tanár *Cannstatt*tól délre limescastellumok után nyomozva, több polgári településre akadt. 15. *Schumacher* a *badeni* limesvonalon dolgozva, *Trienznél* egy összekötő castellumot vizsgált, kiegészítő íratást végzett *Schlossau* castellumán *Wimpfennél* és megkezdte *Grossscholzheim* erődítése íratását. 16. *Wippermann* építészeti tanácsos *Heidelbergában* (új) az odavaló castellum északi kapuját tárt fel. 17. *Conrady* *Miltenberg*től *Walldürnig* vizsgálta a limest és bevégezte *Walldürn* íratását. 18. *Dr. Koffer* *Frigyes* *Echzell* castelluma után *Grüningennél* egy limesbástyát és a *wolferheimi* erdőben egy utászornyot ísott fel. 19. *Soldan* titkos iskolatanácsos *Gress* nyug. hadnagy és *dr. Anthes* tanár társaságában *Arnsburg*tól a *Grauer Bergig* vizsgálta a limest, *Lutzerlbachelnél* egy polygonális czölöpmű alapját állapítá meg s elkezdte íratni a *degenfeldi* közepburgust *Bulezbachnál*. 20. *Dr. Anthes* *darmstadti* gymn. tanár *Kaichen* mellett a *lumbachi* erdőben (*Felső-Hessen*) egy régibb származású őrhelyet állapítván meg, követte a jól megtartott limest a *bengenheim* erdőbáznál s befejezte a *friedbergi* *Burgwaldban* íratását. 21. *Wolff* tanár *Heddenheim* erődítvényét vizsgálta a *Hedimberg* mellett felfedezett földvárral együtt. 22. *Jacobi* *Glaskopftól* *Feldbergig*, majd *Maiselig* vitte a limest



a Klosterthron sánczának vizsgálata után a *Capersburgot* tovább ásatta. 23. Dr. Ritterling Heidenbringen római sánczát vizsgálva folytatta Niederbiher castellum ásátását. 24. *Pillat* Holzhausen castellumán tovább dolgozva, bejárta Kemet-Holzhausen limesszakaszát. 25. Fabritius tanár Freiburg i. B. (új) Holzhausentól Schweighosen limesét vizsgálva, Pfarrhofen középcastellumát vizsgálta át. 26. Bodewig főtanító a Bogelnél feltételezett castellum helyett egy római majort talált s Marienfels földvárán ásattott. 27. Loesch Oberbieber közelében Weiherhoftól Forsthof nevű középcastellumig s Waldrandentól Rodenbachig a limest meghatározván, Anhausen összekötő castellumát ásatta. Így több eddig ismeretlen limesszakaszt derítették fel. Római útvizsgálatot folytattak Popp tábornok, Druck és Lachenmeier, Schuhmacher, Wolff, Anthes tanárok, Richter praeceptor és *Conrady* járásbíró Miltenbergből. A munkálatok minden irányban jutalmazók valának s 14 castellumot ástak ki 3 vicussal és 20 őrhelylyel meg sánczművel s Badenből Schumacher 30 eddig ismeretlen római telepet nyomozott ki. Felirataiból a Holzhausennél 213-ból, tehát épen a *Caracallát* Ruetiába Germaniába kényszerítő hadjárat esztendejéből elérült emléktábla a legjelentékenyebb.

Szakaszbiztossá Fabricius E. freiburgi tanár neveztetett ki. A bajor helyrajzi hivatal Peterbachtól Kipfenbergen át a Dunáig nivelliroztatt a limesvonalat s Pfünz, Pforning, Irning vármaradványok környékét hypsometrikus felvételben örökölte meg. A Limesblattból a 21—25. szám látott napvilágot. A nagy limespublicatióból az V—VIII. szállítmány hagyta el a sajtót Hunzel, Langenheim, Hofheim, Oehringen, Vielbrunn, Oberscheidenthal, Walheim, Sulz, Waldmössingen, Loreh, Schierenhof castellumokkal.

A limeskutatásokra előirányzott 200 ezer márka 1897 márcziusával kimerülván, *Mommsen Tivadar* a hangulat kedvezőtlenebb alakulása daczára kitudta vinni, hogy további 150 ezer márka tekintélyes hitelt nyitott a birodalmi tanács. Így az 1897. évben 60 ezer márkát használhattak fel,<sup>1)</sup> s utóbb

<sup>1)</sup> Hettner Bericht über die Thätigkeit der Reichlimeskommission vom Ende November 1896 bis Ende Dezember 1897. Archaeologischer Anzeiger 1898.

ezen összeg kimerültével is tudtak újabb forrásokat teremteni s még 1904-ben is 4000 márka tekintélyes segélylyel rendelkeztek.

Az 1898. évben folytatott kiegészítő munkálatok sok részletkérdést tisztáztak. Loeschke konstataulta, hogy a Rajnához ereszkedőleg a Balbachon túl északra nem folytatódott a limes s így a patak medre szolgálhatott határzárul. Sarvey tábornok kutatásaival bebizonyította, hogy semmi előzetes határbiztosítás nem történt s a mint a szükség megkívánta, azonnal megépítették a sánczot és falazatot vagyis az egész *vallumot*.

A germaniai limesen megállapították, hogy csakis belépőknél, meredek völgyelésknél szűnt meg s az ilyen részleteket kapuk, sorompók fedezték. Az Altmühl alsó folyását Pfünz mellett elzáró *Böhmingen* Winkelmann egy 182-beli emléktáblán megtalálta az építés mikéntjét s a kapuk szerkezetét is.

Az 1899. munkálatokból kimagasló mozzanat, hogy Loeschke a *Caput limitisre* rábukkant Rbeinbrohl és Hönningen között; a Taunusban *Jacobi* megállapította a fatornyoknak Julius Caesarnál *Gallia Avaricum*-ról olvasható építésmódjára emlékeztető szerkezetét.

A különböző rendszerű határerődítések keletkezési korára is akadt pár útbaigazító felirati emlék. A legbecesebbet Winkelmann ásta ki Pfünz közelében Böhming castellumból Bajorországban.

Így folytatták tovább a kiegészítéseket különös figyelemmel a csapatzállító jelző őrszolgálati, kereskedelmi és birodalmi utak elágazására, ki- és bevonulására s a polgári települések emlékeire s kisebb arányokban még 1904-ben is ásattak, Oehringennél egy új, eddig nem sejtett castellumot fedezvén fel.

A nagy eréllyel folytatott limesbuvárlat ügyét befejeződése előtt rövid egymásutánban két nagy veszteség sújtá. 1904 október 11-én férfikora delelőpontján egész váratlanul elhunyt a ritka buzgalomú Hettner Felix archaeologiai dirigens, a kinek agyában a limeskutatás sokigú szála valóban csodálatosan összevágólag összpontosultak kezdettől fogva s a kinek leleményessége, lankadatlan munkakedve megbecsülhetetlen szolgálatokat tett az egész vállalatnak s a legszéthangzóbb vitatkozásba is egységet tudott teremteni. Az 1901-ig terjedő évi jelentések mellett 15 limescastellum mintaszerű publicatiója



(IV—VIII. szállítmányok) őrzik e téren is emlékezetét a trieri múzeum mellett, melyet az ő lángszelleme virágoztatott fel s avatott a római hadügy és kultúra kincstárává. Hettner rövid idő múlva 1903 november 1-én követte Mommsen Tivadar a mester is, a kinek nagy tudása előtt tisztelettel hajlott meg az egész művelt világ s a kinek tekintélye és genialitása nélkül a limeskutatók még a tudomány és viseltseg hazájában nehezen kerül vala napirendre.

#### IV. A határjelzők (signa), irányító mellékfalak és határbelépők kérdése.

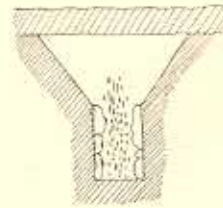
A kijelölt biztosok szinte lázas mohósággal láttak mindjárt 1892. nyarán feladatukhoz, s 1893-on áthaladólag egymással versenyezve, újnál újabb felfedezések hírével kedveskedtek a birodalmi bizottságnak és a főintézőságnak. A legnagyobb feltűnést *Soldan* darmstadt-i országos iskolatanácsos és *Jacobi* homburgi építész jelentései az u. n. *határjelzőkről* keltettek. A *Taunus* hegységnek főleg erdős tájain, hol a védműveket épebben örökölte át jelenkorunk, a hatalmas *sáncz* (fossa) és *aggerből* álló örvonal előtt átlag 6 méternyire egy alig felismerhető, s a jelentést tevők szerint már a készítés idején szándékosan elegyengetett *barázda* lepte meg őket. E barázdákból nagy álmélkodásukra korhadozó *faékek*, *szénmaradványok*, *kődarabok* kerültek elő, mind olyan helyzetben, mely világosan elárulta: hogy annak idején valamely akkor tudott fontos czél kedvéért egyenesen oda rejtették azokat. Különösen a *Jacobi*<sup>1)</sup> szakaszán feltűnő nagy számban előfordult, s általa formális *kikövezésnek* minősített (lásd I. ábra *Vogelsbaumhecken*-ről, 2-ik a *Weissenstein*-ről.)<sup>2)</sup> *kődarabok* római földmérők határjelzési emlékeit juttatták eszébe. Olyan *gromaticus signa*knak kezdték ezeket hirdetni, minők a római birtokokon a *limes perpetuus* biztosítására szolgáltak s a határ

<sup>1)</sup> Jacobi: Die Grenzmarkierungen am Limes. Ergebnisse der im Jahre 1894 im Taunus erfolgten Untersuchungen. Tafel 7—13. Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Jahrgang XIV. 1895. Heft 147—172.

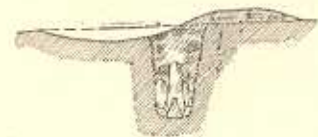
<sup>2)</sup> *Siculus Flaccus* pag. 163, 20 és pag. 19 lap 30., 114. 15.

besüppedése, erőszakos megsemmisítése eseteiben keletkezendő vitás kérdésekkel, processualis formulával szólva: *controversia de iure territorii*<sup>1)</sup> döntéshez segíték. A határmegállapítási eljárási módját Krisztus előtt 117-ből *Genua* város és a tőle függő környék földhasználatának kitűzése illusztrálja leghívebben. Ott a határvonalakat természetes jelekhez alkalmazták s csak szükség eseteiben pótolták mesterségesen. *Ab rivo infimo, qui oritur ab frontei in Menniolo, ad fluvium Edem; ibi terminus stat . . . ex eo termino, qui stat trans viam Postuniam, recta regione* (tehát egyenes irányban) *in fontem ad Manicelam*. Hasonló értelemben szölt a földmérői eljárás: *territoria . . . alia fluminibus finiuntur alia summis montium*

*iugis et divergiis aquarum, alia etiam lapidibus praesignibus, qui a privatorum terminorum forma differunt*. Sőt szomszédos területek elválasztására határczölöpök is szol-



1. ábra. *Határjelzésnek* nézett árok a vallum előtt. Az árokban látszó *kődarabok* a sövénykarózat erősítésére szolgáltak. A szénesegett farészletek a karók korhalmányai. Ezeket nézték a limeskutatók rejtett *mennioli* határjelzőknek, *árpontoknak*. A *Taunus*-ból *Vogelsbaumhecken*-től.



2. ábra. A határárok a *határjelzésnek* tekintett *kődarabokkal* a *Taunus*-ból a *Wetteran*-ból.

gáltak a *historiensiai* döntésnek *Gallus*<sup>2)</sup> által adott *terminatio*-jában: *ut primum palum figeret a quercu pedes circa undecim, abesset autem palus a fossa* (a lábak száma kitörött), a minek segítségével a *meesiai Alba* határvázlatában felmerülő *deplatio*- és *demensuratio*-kifejezések is értelmüket nyernék. A szóban forgó *határjelzők* tehát a *vigécze*knél és *philologusok*nál egyaránt nagy feltűnést keltett felfedezés, úgy

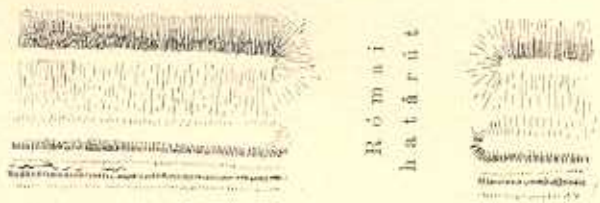
<sup>1)</sup> Brun Fontes p. 358. *Vesd össze* Corpus Inscriptationum Latinarum I. 190. V. 7749.

<sup>2)</sup> Brun Fontes p. 360 = Corpus Inscriptionum Latinarum IX. 2827.



hogy Sarvey tábornok és Mommsen Tivadar is külön cikkekben méltatták a *határjelek* fontosságát.

Így Sarvey<sup>1)</sup> tábornok mint katonai limes-dirigens a birodalmi limesbizottság megbízásából Angliában gyűjtött észleleteiből keresett Jacobiék felfedezéséhez bizonyító analógiákat. Ott t. i. a *Hadrianus* sáncz őrtornyokkal, várakkal megrakott kőfala előtt északon vonuló sánczhoz hasonlót látott délre, vagyis épen a hódított terület felé is. Mi ezélja lehetett egy ilyen, a védelemtől nem igényelt *belső sáncznak* egyéb, mint hogy



3. ábra. A *castrum* alaprajza a *Tanais* hegység *Sandborg* castellumáról. Elöl az árok, melyben apró kőek, szemmaradványok az n. u. *sigilla* jelzik az első határsóvény karozatát s annak erősítési módját. Mögötte a védő árok és a határtöltés. A megszakadó résznél kapuval vagy sorompóval ellátott határkapu lehetett.

*Haverfield* felfogása értelmében az szolgált volna a római hódítás első politikai határvonalául, míg az elébe épített határsánczsal vagy sorompóval a határozárt teljesen nem biztosították.

Mommsen Tivadar azonban Sarvey és *Haverfield*től eltérőleg a *vallum Hadrianum* kettős elsánczolásában a limes-területnek a tartományi szervezettől elkülönített katonai jellegét és adminisztrációját látja beigazolvva, s az egészet a mai várak territorialis különállásával és önálló kormányzatával párhuzamosítja.<sup>2)</sup>



4. ábra. Az előbbiről vett keresztmetszet. A sövényárok, védő árok és a töltés. (Lásd a vallum hat képét a 17. ábrán.)

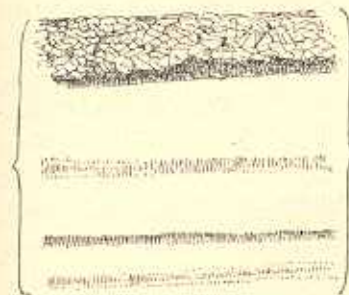
A scotiai *vallum Antoninianum* szerkezetében Mommsen szintén hasonlóságot látott *Soldan* és *Jacobi* szép felfedezé-

<sup>1)</sup> Sarvey: *Die Abgränzung des Römerreiches*. Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Herausgegeben von Prof. F. Hettner Dr. J. Hansen Jahrg. XIII. 1894. Heft I. 1. lapjától.

<sup>2)</sup> Th. Mommsen: *Der Begriff des Limes*. Westdeutsche Zeitschrift für Gesch. u. Kunst. Jahrg. XIII. 1894. Heft II. 139. lapján.

séhez. Scotiában ugyanis, a *pictek* falánál, északra, tehát az ellenséges terület felé 13 láb szélességű olyan *sáncz* tátong, a minő a *Hadrián* sánczot délről szegélyezi. Ezen sáncz mögött helyezkedik el a 10—12 méter szélesre szabott, egészen katonai szabályok szerint megépített, olykor kőből felhalmozott (5. és 6. ábra), legtöbbször földből (3., 4. és 7. ábra) és castellumokkal, őrtornyokkal felszerelt vallum, melynek védelme alatt a katonai út fut párhuzamosan. Mommsen tehát nagyjában

egyezőnek találta a britanniai *Antoninus-vallum* és a németországi limes alaptervét. Emitt ugyanis a tulajdonképeni határozárt majd

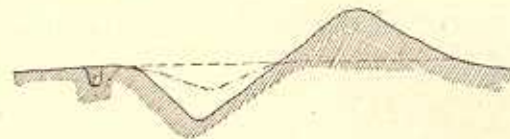


5. ábra. A *Tanais* valluma körakással. Elöl a *kőkővezette* sövényárok, mögötte a védő árok és a kötöltés.



6. ábra. A kötöltés és sövényárok keresztmetszetben.

sövénykerítés, majd palánkolással fossa és *agger* és a ractiai vonalon *kőépítmény* képezte, s mindkét esetben 6 méternyi átlagos távolságban futott a vallum előtt a 3. rajzunk keresztmetszetével feltünteteti (4) ama határjelző barázda, melyet már a készítéskor elföldeltek, s a hol ezt nem tették



7. ábra. A vallum és védő árka az előtte futó sövénybarázdával ideális eredetiségében megrajzolva.

volna, ott a nagy idő egyengette el határjeleivel együtt. Csakhogy Mommsen feltevése szerint a *limes perpetuus* kizárólag földalatti jelekkel aligha biztosították s a *külső, szembeötlő határjelzés* is mellőzhetetlen vala. Mert ha a territorialis



elhatárolást az idegen terület felé ilyen rejtett fixpontokkal biztosítani kívánatos vala, külső árkolás, vagy sövényhuzás útján szintén emlékeztetni kelle az illetőket a határ létezésére és áthághatatlanságára. Ennek eszközlési mikéntjét azonban Mommsen a további vizsgálódásoktól feltételezte.

Az észleletek valóban mind meggyőzőbben sokasodva erősítgeték, a mit a raetiai vonalon *Meyer Antal*<sup>1)</sup> már 1821-ben észrevett és *Ohlenschläger*<sup>2)</sup> 1887-ben még biztosabban erősítgetett, hogy ezen kis árokban állították fel a rómaiak azt a határjelzést, melyen a germánoknak átlépniök tilos vala. *Wolff és Dahn*<sup>3)</sup> a Wetterauban szintén észrevették még 1885 ben a fekete földdel kitöltött árkokskát. Egészen indokolt vala tehát a mind jobban sokasodó észlelet tüzetesebb felülvizsgálása, mi végből *Zangemeister*<sup>4)</sup> vette behatóbb szemle alá a Majna környékét s *Sarvey és Papp* tábornokok *Soldan* főgazgatóval *Preusenschantz*tól *Klingenhof*ig ugyanezt észlelvén, *Jacobi* indítványára tovább terjeszték az összehasonlításokat.

Így *Loeschke* bonni tanár *Anhausen* castellum és a *neuwied*i országútnál, *Jacobi* Ansbachig *Oberbiebern*nél, majd *Grosskotzenburg*tól *Rückingen*ig 10, a badeni vonalon 4 ponton, *Popp* generális *Jagsthausennél*,<sup>5)</sup> *Osterburkennél*,<sup>6)</sup> dr. *Conrady* járásbíró *Haselburg* castellum s a *Majna* között<sup>7)</sup> szerzett adataival újabb erősségeket szolgáltatottak *Soldan Jacobi* elméleteihez.<sup>8)</sup> A szabályszerű előárok néha kettősével is jelentkezik,

<sup>1)</sup> Franz Anton Mayer: *Grenzwall* Müncheneri akadémia kiadványaiban 1821—1839.

<sup>2)</sup> *Ohlenschläger* *Die römische Grenzmark in Bayern*. Acta Acad. Bavar. XVIII. München 1887.

<sup>3)</sup> *Wolff-Dahn*: *Der römische Grenzwall bei Hanau* 1885. 14. lapján, Taf. II. Fig. 1. u. 2.

<sup>4)</sup> *Limesblatt* IV. 35.

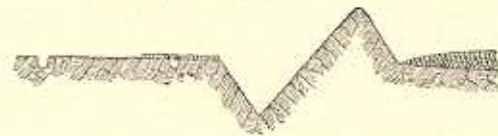
<sup>5)</sup> *Limesblatt* VI. 50.

<sup>6)</sup> U. o. *Limesblatt* IV. 38.

<sup>7)</sup> *Limesblatt* VI. 50.

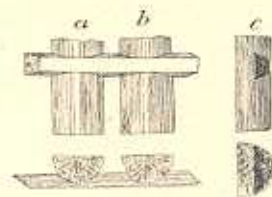
<sup>8)</sup> *Hettner*: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimescommission vom Ende November 1892—3. *Archaeol. Anzeiger* 1894. Nro 4. p. 169. Vesd össze *Kohl* *Limesblatt* 302. l. dr. *Eidam* *Limesbl.*, 388. és *Popp* tábornok *Westdeutsche Zeitschrift* XIII. 219. lapján.

mint ezt épen *Holzhausennél* észlelték a Rajnavidéken. (8. ábra.) A határjelzés elméleti bizonyítékait tehát az 1893/94. biztosai is szorgalmasan gyűjtögették, csakhogy annak hitele azért észrevehetőleg csökkenni is kezdett, mert *Hettner* főintéző a jelek sokasodását és csaknem minden szakaszon való ismétlődését regisztrálva, mindjárt ingadozást is konstatált a jelzési



8. ábra. A római *vallum* *Holzhausentől*. A határtöltés és védő árka előtt kettős sövénybarázda; t. i. egy régibb, melyre utat építettek és egy újabb azon kívül. A vallum előtt is kiköveztett limesút halad.

módokban, a minek okát egyelőre a talaj váltakozó minőségében és a munkavezetők judiciumának különbségeiben kereste. Csakhogy a határjelzésnél (*Grenzmarkierung*) is feltűnőbb új jelenség kezdett most előtérbe nyomulni. *Raetia* területén, *Günzelsbahnon* át, *Günzenhausennél* a svab *Rezdátig*, majd *Unter-nichelbachtól* 15 kilométernyi hosszúságban a württembergi határszélég *Kohl* gyógyszerártulajdonos jól megtartott *czölöpözésre* akadt. A 40×26 cm. átmérőjű fahasábok hegyezetlenül s egymástól 15—20 cm. távolságra, több sorjában valónak beverve, s helyenkint fecskéfarkakon ékelt keresztgerendákkal összeróva. (9. ábra.)



9. ábra. *Hadrianus* palissad műve. határsorompója úgy a mint *Spartianus* leírása megörökített: félig meghantolt fahasábok oszlop során (a, b) fecskéfarkas beékelésbe fektetett keresztgerendák. Alant a hasábok keresztmetszetei láthatók.

A palissad-mű nedves réteken tartja legjobban magát s a maradványok mindenikén égés, tűzhamvasztás jelei mutatkoznak. A czölöpöket több sorban verték be, úgy hogy a közök bedöngölésével, kőbetétjeivel valóságos fallá tömöríthették az egészet. *Kohl*<sup>1)</sup> és *Hettner*<sup>2)</sup> azonnal felismerték ezt a ren-

<sup>1)</sup> *Kohl*: *Limesblatt* 302 lap.

<sup>2)</sup> *Hettner*: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimes commission vom Ende November 1893 bis Mitte Dezember 1894. *Archaeologischer Anzeiger* 1895. Heft 4.



deltetést s mikor *dr. Eidam*<sup>1)</sup> és *Jacobi*<sup>2)</sup> is nagyobb részletekre bukkantak, egyszerre megvilágosodott előttük Hadrianus életfrójának eme feljegyzése: in plurimis locis, quibus barbaris non fluminibus sed limitibus dividuntur, *stiptibus magnis*, in modum muralis saepis iactis atque conexis barbaros separavit.<sup>3)</sup>

Semmi kétség tehát nem foroghatott fenn többé eme palánkrészlet kora és rendeltetése iránt. Azelőtt az első limesrendszerénél is alkalmaztak sövénykerítést (3–6. ábra), de nem vastag palánkművet. Így a hosszú vita Hettner Felixnek<sup>4)</sup> a kölni philologiai cóngressus előtt Loesche tanár első felszólalása szellemében tartott előadásával éppen 1897-ben a limesbizottság első mandátuma záródásával, befejezését nyerte.

Még jóformán tisztába sem jöhettek a *palissad*-sorompók rendeltetésével s még javában vitatták a rejtett *határsignák* (1–7. ábra) ügyét, a mikor egy újabb probléma merült fel az ú. n. *Begleitungshügel*ekben. Hammerun<sup>5)</sup> vette észre 1889-ben a Taunusban, különösen Klingenhoff, Roskopf, Kossbühl és Weissensteinnal a limes vonalából kiszögellő halmozódásokat. Hamarosan irányító, kitűző halmoknak minősíték azokat. Majd Soldan, Zangemeister vették első szemléjük alkalmával behatóbb vizsgálat alá azokat, megállapítván, hogy a vallum a halmokon fekszik s így emezek régibb eredetűek,<sup>6)</sup> úgy, a mint a 10. ábra világosan szemlélteti is. *Jacobi*<sup>7)</sup> szintén csatlakozott ehhez a felfogáshoz, melyet Hettner<sup>8)</sup> is magáévá tett 1893/94. évi jelentésében; de az ő éles szeme

<sup>1)</sup> Limesblatt 382 lap.

<sup>2)</sup> Jacobi: Limesblatt 227. lap.

<sup>3)</sup> Spartianus: Vita Hadriani C. 12.

<sup>4)</sup> Kölner Vortrag 9. lapján és Bericht vom Jahre 1896/7. Archaeologischer Anzeiger 1898.

<sup>5)</sup> Hammerun: Westdeutsche Zeitschrift, VIII. 309. lap.

<sup>6)</sup> Limesblatt IV. 35.

<sup>7)</sup> Jacobi: Westdeutsche Zeitschrift XIV. 1895. Heft I. Pag. 147–192. Die Grenzmarkierungen am Limes. Ergebnisse der im Jahre 1894 im Taunus erfolgten Unternehmungen. Taf. 7–13.

<sup>8)</sup> Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimes commission vom Ende November 1893 bis Mitte December 1893. Archaeologischer Anzeiger 1894.

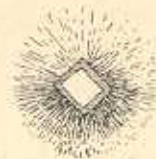
rögtön felismerte a halmok *valódi helyzetét* s abból *következtethető eredetüket* is. A halmok legtöbbször ott mutatkoznak t. i., hol kötornyokat építettek s így nem lehetnek egyebek, mint a megelőző korszak *fatornyjainak* (l. 14. ábra) *omladékai*. (10. ábra).

Azért a negyedik ásatási esztendő signaturáját mégis ezek az ú. n. *Begleitshügel*ek képezik. *Jacobi* ugyan tovább kardoskodott a *gromatikus* jelzés mellett; de *Loeschke* tanár (Bonn), *Soldan* Hessen tartományi főigazgató (Darmstadt) és

*Anthes* tanár az *Odenwald, Felső-Hessen* harszerű emlékeit átvizsgálva, arra a helyes következtetésre jutottak: hogy a *kötornyok*



10. ábra. A Taunus hegységben a Kitzbühelen látható limes sövénybarázdája, védő arka és töltése a »Begleitungshügel«-ekkel. Ezeket irányító vagy határvető halmoknak nézték kezdetben. Utóbb kiderült: hogy fatornyok omladványai, melyekre Hadrianustól s még inkább Antoninus Pius-tól kőbástyákat (a, b) építettek. (l. 11. és 12. ábra).



11. ábra. Antoninus Pius kőbástyájának alaprajza.



12. ábra. Antoninus Pius kötornyainak keresztmetszete. (l. 10. ábra).

a földhalmokra épülvén, mindkettő azonos célra szolgálhatott *eredetileg, csak különböző időből származik.*<sup>1)</sup> Egy újabb rendszer aztán, melyet Antoninus Pius-tól számíthatunk a határsánczon belül építette a 6–8 m. őrházakat és kőbástyákat (11. és 12. ábra).

A határvédelemnek illetéknép megállapított új elemét, a *kötornyokat* (11. és 12. ábra) mind nagyobb számban ismerte fel s a herczeg Leiningen család parkjában, az ú. n. *Kloster-*

<sup>1)</sup> Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimes commission von Mitte Dezember 1894 bis Ende November 1895. Archaeologischer Anzeiger 1896. No. 4.



waldban már negyedik felirati emléket találtak annak is, hogy az Odenwaldban 145/6-ban a *Numerus Brittonum Triputen-sium*<sup>1)</sup> legénysége foglalkozott ezen kőtoronyokon. Ugyanakkor *Schumacher* és *Wolff* tanárok *Jagsthausen* s *Hönchhausen* közt nem kevesebb mint hét kőtornyot fedeztek fel s *Hanaunól*<sup>2)</sup> a Traian oszlopán, az Alduna mellől szemlélhető őrtornyok palánkkerítésének is nyomait találták. Általában *Baden* és *Württemberg* őrtornyait palánk, vagy legalább sövény és árok zárta körül. Badenben 1 méter széles, 40 centiméter mély teknősárok mutatkozott, 2 méter közökben levert oszlopokkal, úgy hogy itt multhatatlanul palánkkerítést kell feltételeznünk. Az előrészen a sáncz *Schumacher* méretei szerint 1'4—1'6 méterre, *Wolff* szerint pedig 2' méterre megszakadva, az őrtoronyba hűdszerű bejárat nyitott. (14. ábra.)

De ez sem szolgálhatott zsinórmértékül, mert *Loeschke* tanár, legalább a rajnai tartomány kőtoronyainál (11. és 12. ábra) védőárkot nem talált sehoh; ellenben az árok mindenütt mutatkozott, a hol régibb fatornyot kőtoronnyal váltottak fel. Túl a raetiai vonalon pedig a bajor-württembergi határtól 54 kilométer hosszúságban a *Rothenbach* völgyéig az eredetileg létezett kőtoronyoknak alig egy harmadát sikerült megállapítani. És ez a 17 torony sem épült egységes terv szerint, mert a keleti szárnyon rendszerint a kőfalba kifelé illesztették be a tornyokat, míg nyugat felé már inkább a fal mögé, egy ízben Dalkingentől délre, pláne 2 méterrel bennebb építették a tornyokat. A tornyokat olykor a sziklába vágták s ezek maradtak legtanulságosabban fenn. Az 1897. évben *Hettner* dirigens *Soldan* és *Loeschke* biztosokkal a 9—10., 3., 4., 10., 12. szakaszokon vette tüzetesebb vizsgálat alá a fa és kőtoronyok viszonyát. Nem kevésbé érdekes *Loeschke* tanár újabb megfigyelése. Már régebben észlelgették a *límes vonalának szakadozottságát*. Egyes pontokon hirtelen elmaradt a *vallum* és az

<sup>1)</sup> Limesblatt 550. lapján *Zaugemeister* megfejtésével:

G	=	(AU)G Pio pont. max. trib.
POT VIII C		POT VIII C(os IIII p. p.)
BRITT. TR		BRIT TR(iput Cla)
RO. II ET S		RO II ET S(evero consulibus).

<sup>2)</sup> Limesblatt 548 lapján.

*agger* is, a mit vagy nem bírtak értelmezni a kutatók, vagy nem is nagyon tűnődtek ezen jelenség lehető okai felett, s leg-többen elkopás, a nagy idő vagy a vízfolyás rongálásainak tulajdonítván azt. *Loeschke* azonban ismételt megfigyelések és gondos egybevetések után egész határozottsággal rájött a szakadozottság okára is. Abból a körülményből t. i., hogy mindig meredek hegyoldalokon szakad meg a límes vonulata s a további folytatás valamely átellenes oldal hasonló meredeksége felett mutatkozik, egész biztossággal kideríthető: hogy az ilyen mély *völgyszakadékok meredekjein* már eredetileg *mellőzték* a vallum és *agger* megépítését, mert ott a természeti alakulás a szabad mozgást, s így az ellenséges betörés lehetőségét meg-hiusítván, vagy teljesen *mellőzhették a mesterséges elzárást*, vagy egy futólagos palánksorral biztosíták céljukat. E tekintetben tehát egészen egyező vala a *germániai límes* berendezése az általam Dacia keleti felén, a *Havgitában* megállapított *límes dacicuséval*.<sup>1)</sup> Vizsgálódásaim szerint ugyanis a Nagy-Küküllő, a Fenyéd vize, a sokféle Homorod mély és nehezen járható völgyszakadékein nem építettek védő töltést, mert arra voltaképen ott szükség sem lehetett.

És *Loeschke* tanár erős megfigyelőtehetségének köszönhetjük a *límes átjárók* (3. és 5. ábra) kiderítését is. Már Alsó Pannóniából tudjuk, hogy a rómaiak a határforgalmat bizonyos pontokra szorították. A vallum átlépése, vásárok látogatása a korlátolt számú pontokon kívül el vala tiltva. Így épen nálunk *Alsó Pannóniában* Aquincummai szemben, Rákospalota táján *Transaquincumban* értékesíthették a szomszédos jazygok árucikkeiket, s ezen fontos nemzetközi vásár útsomójának gondozására *beneficiarius consularis* állomásozott azon a ponton a 222—235 közt állított oltár bizonyossága szerint. Ezért áldozott a *beneficiarius* épen itt a helyi istenségnek és a kereskedelem istenének *GENIO CINIAEMO ET GENIO COMMERCII*.<sup>2)</sup>

<sup>1)</sup> *Téglás Gábor*: A límes dacicus Két-Küküllő-Olt közötti részlete stb. *Archaeologiai közlemények* XIX. kötete. Külön lenyomat 1—54. lap, 35 rajzzal.

<sup>2)</sup> A *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. 3617. szám diszes oltára néhai gróf *Károlyi Sándor* s jelenleg gróf *Károlyi László* tulajdonát



Ezek a részben tévesnek bizonyult észleletek bizonyos tanuságul szolgálhatnak nekünk, a kik a hazai sáncmaradványok korára, rendeltetésére, sőt egykori berendezésére is nagyobb bizonytalanságban élünk, mint a németországi szak-társak. Ilyen tévelygések útvesztőin jutottak el végre ők is a helyes irányba s a történeti alakulás criteriumaihoz. Lássuk tehát a limes keletkezési phasisait, először pedig legrégibb, a kezdő stádiumot.

#### V. A limesfejlődés kezdő stádiuma. Augustus első limes-alapítása a Taunus, Westerwald alján, valamint a Rajna mentén délre Offenburgig, s onnan át keletre a Dunáig.

A németországi limes csak hosszú időszoron át jutott el arra a nagy kiterjedésre, a mit legutolsó alakulása feltüntet. Az első foglalás határai nem távoztak messzire a Rajnától s úgy látszik az átkelők biztosítása s főleg Moguntia (Mainz), Argentoratum (Strassburg) fedezete czéljából valának kitűzve. Drusus germániai hadjáratai vitték legmesszibbre a római jelvényeket, mert hisz Dio Cassius<sup>1)</sup> és Strabo<sup>2)</sup> szerint a *bruatereket* Borkum szigeténél elhelyezett hajóhada s a partokon rögtönzött dobogók, utak segítségével tönkre vevén utolsó hadjáratában az *Elbáig* is eljutott.

Mindezt nem a szárazon, hanem az *Északi tenger* felől érte el, a mit *Florus*-nak egy sokszor idézett passusa helyreiga-

képező fólthi parkjának egyik nevezetessége. Ott szemlélttem meg 1906. január 10-én én is:

i. o. m. et  
IVNONI · REG  
ET GENIO CI  
NIAEMO ET  
GENIO COM  
MERCII · M · A · ur  
SEVERI N · US  
BP · COS L · eg ii  
ADI · V · L · m · s

Paar János közölte volt *Archaeológiai Közlemények* I. 218.

<sup>1)</sup> Dio Cassius 54., 22.

<sup>2)</sup> Strabo 7., 1., 2.

zításával *Domasewsky*<sup>1)</sup> egész meggyőzőleg bebizonyított *Florus Albiajat Lupiára* (Lippe), *Mosajat Amisiára* (Ems) igazítván. A kérdéses tétel így olvasandó: Praeterea in tutelam provinciae praesidia atque custodias ubique disposuit per Amisiam (*Florus* bambergi javított szövegében tévesen *Mosam* és *Musam* Nazarianus hibás szövegben) flumen per *Lupiam* (*Albiam* a bambergi szöveg szerint és *Albium* Nazarianusnál), per *Vizurgin* in Rheni quidem ripa quinquaginta amplius castella direxit Bormam et Gesoniacum pontibus iunxit classibusque firmarit.<sup>2)</sup>

A Lippe völgyén tehát a Weserig megszálló úttal rendelkezett Krisztus előtt 13-tól Krisztus után 9-ig folytatott germániai háboru alatt Drusus is s a *Lippe* és *Ems* között Lipstadt táján kereshetjük *Alisót*, nem pedig *Münster* közelében Halternél, hol az osnabrücker régészeti társulat ásatói Tacitus Annalesei 2, 7. ellenére megállapíthatónak vélik.

*Drusus* munkáját hasonló szellemben folytatta fivére *Tiberius* is. *Penetrat interiorius, aperit limites*: írja róla *Velleius*<sup>3)</sup>. Még részletesebben tájékoztat az első térfoglalás módjairól és biztosítási eljárásáról Tacitus Annalesiben Germanicusról szólóban: <sup>4)</sup> Romanus silvam Caesium limetemque a Tiberio caeptum scindit, castra in limite locat, frontem ac tergum vallo, latera concaedibus munitis. Íme, tehát erdők irtásával, gyéritésével terjeszti a Tiberius által megkezdett *limest*, melynek castrumait a homlok- és háti részén *elsáncolja*, oldalvást pedig fahasábokkal, *gyepével* biztosítja. Ugyanó Aliso castellumtól vagyis a fenn említett Lipstadtól, a *Lippe-Weser* (Lupia-Visuria) közéről a Rajnáig vezetett új utakkal és védő sáncokkal jól megerősíti a többi vidéket is: <sup>5)</sup> cuncta inter castellum Alisonem ac Rhenum novis limitibus aggerisque permunita.

<sup>1)</sup> Alfred von Domasewsky *Die Ocupatio Germaniens durch Drusus*. Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Jahrgang XXII. 1903. Nro. 11 u. 12. 211. lapjától.

<sup>2)</sup> *Florus* 2., 30.

<sup>3)</sup> *Velleius* 2. 120.

<sup>4)</sup> Tacitus Annales 2., 7. Vesd össze Westdeutsche Zeitschrift 1902. 187. lapját.

<sup>5)</sup> Tacitus: *Germania* 29.



De Mainzból, *Moguntia* városból keletre kiindulva a Nidda mentére s onnan a *Taunuson* át is vezetett *Drusus* egy felvonulási utat, mert Dio <sup>1)</sup> szerint utolsó hadjáratát a *chattok* földjén intézte a *Weser* felé.

A *Weser*-forrás környékét *Drusus* halála után is kezükben igyekeztek tartani a rómaiak, de a *cheruskok* földjére fegyverük ereje ki nem terjedt, különben alighanem nyomatékosabban elegendik vala belviszályaik intézésébe *Drusus*.

A limeskutatások egyik eredménye, hogy *Drusus*-nak a *chattok* ellen intézett hadjáratú út vonalát és hadállásait kiderítette. Ezen az úton keletre Mainztól végig *praehistoricus* sírok és háztartási emlékek kerültek ki az ásásokból, annak tanúságául, hogy már a rómaiak előtt sűrűn lakott és erősen frequentált vala a *Majna* öblözete. Ezen a geographiai ősi jogon kerülhetett Felső-Germánia parancsnoksága is *Moguntia*-ba. De a főhadparancsnokság biztonsága igényelte azt is, hogy lehetőleg nagy körben szabad előtért nyerhessen épen keletre a félelmes *chattok* hegyvidékei felé. Ez az érdek teremtette meg *Augustus* kormányának első limesvonalát keletre s ebből következett annak nyúlványa a *Rajna* völgyén dél felé. Lássuk először a keleti limes védelmi körét és hadállásait!

#### A) *Augustus* első foglaláskori limese a *Taunus* és *Wetterau* alfján a *Majna* öblözetében.

Miután *Moguntia* biztonsága sem nélkülözhető a túlpárti *Majna*-torok katonai megszállását, a mai *Kastell*ből vagyis *Castellum Mattiacorumból* északra *Wiesbaden*, majd keletre *Hofheim*on át *Heddernheimig* haladtak, hol *Drusus*-nak is át kellett vonulnia a *chattok* ellen vezetett expedíciójával. Odább már a *Nidda* völgyén a *Wetterau* hágójára emelkedőleg *Okarben* és *Friedbergig* számíthatjuk ezt az első limesvonalat. *Heddernheim*ban a *pannoniai* lázadás idején *Krisztus* után 9-ig felszabadított rabszolgákból rögtönzött <sup>2)</sup> *Cohors*

<sup>1)</sup> Dio Cassius 55., 1.

<sup>2)</sup> Mommsen: Staatsrecht. Band III. 449.

XXXII. VOL (ontarioum) centuriájának <sup>1)</sup> sírköve vall *Drusus* idejére, mint azt *Domasevsky* Alfrednek <sup>2)</sup> a limestanulmányoktól függetlenül, de azért azokra is becses felvilágosításokat tartalmazó szép tanulmánya is kifejti. *Tacitus* *Annales*-ének <sup>3)</sup> utalása: *posito castello super vestigia paterni praesidii in monte Tauno*, erre a vársorozatra vonatkozhatik, mely a *Friedberg*nél megtalált 245×154 hatalmas földvárral fenyegetőleg benyomult a *Taunus* és *Wetterau* alá. Mint a *Civitas Taunensium* gyűpontja később virágzó emporiummá fejlődött s a legutóbb felmerült mértföldmutató <sup>4)</sup> tanúsága szerint a határszéli forgalomban is mérvadó szerepet töltött be.

*Okarben* 294×204 méteres földvára <sup>5)</sup> még terjedelmesebb vala, mert a *Taunus*, *Wetterau* és *Odenwald* közt három irányban oszlott meg örvidéke s központi fekvésénél fogva a *Majna* nyilat (dél), a *Nidda* *Harloff* (kelet) és az *Usa* (észak) völgyei közt kelle gondjait megosztania. *Hofheim* földvára már nem szolgálhatott nagyobb csapat összpontosítására.

Az *auxiliaris* *cohor*sok apró 30—35—55 méteres őrtanyákban táborozhattak fenn a *Taunuson*, hol *Sollan* <sup>6)</sup> iskola-

<sup>1)</sup> Brambach *Corpus Inscriptionum Rhenarum* Nro 1480. im Jahre 1770. zu Hedernheim ausgegeben. Fuchs szerint:

D M  
PILADELPVS  
PILANDRI CA  
PADO XXVIII  
DON XXXII VOS  
JANVARIVS  
ANEST VXX

A hibás másolat 5. számban DON XXXII VOS = COH XXXII VOL (ontarioum olvasandó).

<sup>2)</sup> Alfred v. Domasevsky: Die Beneficiarpösten und die römischen Strassennetze. Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Jahrgang XXI. 1902. Heft. I.

<sup>3)</sup> Tacitus *Annales* I. 56.

<sup>4)</sup> A *Friedbergi* mértföldmutató Westdeutsche Korrespondenzblatt 1902. Nro 4.

<sup>5)</sup> Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichslimes-Commission von Mitte Dezember 1893. bis Mitte Dezember 1894. Archaeologischer Anzeiger 1895.

<sup>6)</sup> Hettner Bericht über die Arbeit der Reichslimes-Commission im Jahre 1899. Archaeologischer Anzeiger 1900—1902.



tanácsos a Saalburg táján Bulzbachig, alig pár kilométeres vonalon 1300—4500, átlagosan mégis 2160 méteres közökben olykor polygonális, legtöbbször inkább négyszögű földvárakat észlelt oly helyzetben, hogy nem csupán a kötornyok és kö-castellumok; de még az egyszerű sövényvonal is átfut rajtuk. Ez a helyzet a »La Tène« jellegű eszközök, edények, a finomabb *terra nigra*nak másutt is a rómaiak első érintkezésére utaló töredékeivel Augustus kormányának külső örvonalát sejtetik ezekben a hevenyészett erődítményekben. (L. 15. ábra).

Íme tehát az ásatási emlékek is beigazolták, hogy a rómaiak Germanicusnak a cheruskokon *Varus* törbeccsalátása miatt Kristus után 15-ben véres boszút véve s a szomorú catastropha színhelyén *tropaeumot*<sup>1)</sup> állítva a *Taunus* és *Wetterau* magaslatain vettek könnyebben védhető hadállást. Nagy és fontos okaik lehetnek arra s épen a Taunus felől megújult támadások keserves tanúságai is nyomatékosan közrehatottak bizonyára amaz elhatározásuk foganatosításában; hogy főhadi szállásukkal szemben a Taunus, *Wetterau* és az *Odenwald* hegykoszorúja alá félkörívben benyomuló Majna térséget ne engedjék vissza a germánoknak; hanem abból Moguntiának védkerületet, valóságos Hinterlandot teremtsenek. Ebben a gondolatban teremtheték meg a *Taunus* és *Wetterau limesének* conceptióját s a következők is arról tanuskodnak, hogy a legválságosabb események közepette is göresösen ragaszkodtak ehhez az öblözethez, mely elhatározó és döntő momentumokban a meglepetés elhárításával a támadásnak mindig imponáló szerepét biztosítá a hadseregnek s egyúttal a Taunus *ásványkincseit* és a rájuk szintén számottevő *ásványvizek* birtokát is megszerezte részükre.

Mint említők is, *Friedberg*, *Hedderheim*, Okarben terjedelmes táborhelyei tekinthetők az első foglalás hadi centrumainak. Innen sugároznak ki a *Taunus* erdős magaslataira azok az összekötő utak, melyeken a kirendelt legénység *örjárat*ait teljesítheték.

Erre vezethetett tehát a Tacitus Germaniájában emlegetett *novis limitibus aggeribusque permunita vonala*,<sup>2)</sup> vala-

<sup>1)</sup> Tacitus: *Annales* I., 62.

<sup>2)</sup> Tacitus *Germania* 29.

mint a *praesidium in monte Tauno is*.<sup>1)</sup> De szorosabb határzárt vagy épen határszélt azért ez a limes még nem jelentett, a mint hogy a *limes* és *finis* jelentése a nyelvhasználatban is élesen különbözött s a mint *Mommsen Tivadar*<sup>2)</sup> kifejtette, a *terminatio* a határ megállapítása; a *limitatio* pedig egy határuól is szolgáló út kijelölése. Az egész *limes* tehát *örszolgálati út* vala.

S míg a Rajna partján Moguntiával átellenben a Castellum Mattiacorum a határszéli forgalomnak, a ki- és beviteli kereskedelemnek is virágzó emporiumává nőtte ki magát a II. század<sup>3)</sup> végére, hol egy *immunis consularis* áldozik Kr. u. 183-ban Mercurnak; addig Hedderheimban a kezdetben gyér népességű Majna- és Neckar-vidékre szétágazó útnak a polgári elem beédesgetése folytán s a határörségi szervezet módosulásával szabad fejlődést nyert, municipialis élettel megnövekedett közforgalom szolgálatára szintén az előbbi immunissal hasonszerű *beneficiariusi* vagyis útbiztosi állás is szerveztetett.<sup>4)</sup>

#### B) Augustus limesvonala a Schwartzwald közén s a Neckar fejenél kapcsolat az agri decumateseken a Felső-Dunához.

A Majna-torok s a Taunus-Wetterau lánczának megszállásával egyidejűleg a Rajna jobb partján is állást foglalt Augustus kormánya. A kiindulást erre is Castellum Mattiacorumból számíthatjuk. Hochheim irányában *Bischofsheimnől*

<sup>1)</sup> Tacitus *Annales* I.—56.

<sup>2)</sup> Theodor Mommsen: *Der Begriff des Limes* Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Jahrgang XIII. Heft II. 1894. 136. lapján.

<sup>3)</sup> Brambach *Corpus Inscriptionum Rhenarum* 1705. by Kassel... am Rhein 1791 ausgebrochen. Fuchs. Perit:

MERCVRIO  
PAT · SANC † NVS  
M · M · COS · V · S · L · M  
M · IMP · COMMOD  
O III ET VIC  
TORINO II

COS p. Ch. 183. A 3-ik sor kezdőbetűi immunisnak olvasandók.

<sup>4)</sup> Brambach *Corp. Inscr. Rhen.* Nro 1492. Traunheimből Hedderheim mellett.



fordult ez a limesvonal a *Majna*n át délre. Ezt a fontos átkelő és szétsugárzó állomást utóbb a XXII. legio egyik centuriája Bivis, Trivis, Quadrivis áldozatával<sup>1)</sup> tette emlékezetessé. Innen a *Majna* völgytorkolatába is feltételezhető egy első foglaláskori elágazás, habár annak felirati emlékei későbbi idők fejlett határszéli kereskedelmét és útkereszteződését illusztráljuk. Így 167-ből I. O. M. Junononi reginae Mercurio et Genio loci<sup>2)</sup> 197-ből I. O. M. (Isis Serapis) conservatori ceteris dis deabusque et Genio, valamint I. O. M. Junoni reginae áldoztak a benneficiarnisok. Dis deabusq(ue) omnib. et Genio loci.<sup>3)</sup>

*Stockstadt*nál *Conrady* biztos megtalálta a terjedelmes limes-castellumot is, melynek méretei (167 × 201 m.) már magukban elárulják a népesebb helyőrség ott állomásozását.<sup>4)</sup>

Bischofsheimből a délre haladó *limes Lorsch* állomása szintén Trib(us) Qua(drivibus) Cas(iibus) oltárával<sup>5)</sup> őrizte meg jelentősége emlékét, a mely a Rajna partjára *Worms* castellumáéhoz kapcsolódott.

Délebbre a *Neckaron* áthaladólag *Heidelberg*nél ásták ki a jelentékeny négyzetes (185 × 185 m.) földvárából nemcsak beneficiaris emlékkő került elő, de egyenesen *Augustus* korára utolsó COH(ors) XXIV VOL(ontariorum)<sup>6)</sup> centuriója áldozott

<sup>1)</sup> *Brambach* Corpus Inscriptionum Rhenarum. N. 1383.

BIVIS  
TRIVIS  
QUADRV  
IS AEL  
DEMERI  
VS. 7 LEG  
XXII PR  
V. S. L. L. M.

<sup>2)</sup> *Anthes* Mainthal 1899. Innen *Domasevsky*. Die Beneficiarposten. Westdeutsche Zeitschrift XXI. 1902. Heft II. 200. lapján 208. jegyzetében.

<sup>3)</sup> Westdeutsches Korrespondenzblatt 1898. p. 195.

<sup>4)</sup> *Hettner*: Bericht über die Thätigkeit der Reschlimescommission von Mitte Dezember 1894 bis Ende November 1895. Archaeologischer Anzeiger 1896 No 4. 190. lap.

<sup>5)</sup> Westdeutsches Korrespondenzblatt 1890 p. 104. I · O · M · aram et columnam.

<sup>6)</sup> *Brambach*: Corpus Inscriptionum Rhenarum 1700 Leonbau

*Minerva* és *Hercules*nek. Forgalmi jelentőségéről több *Mercurius*-áldozással,<sup>1)</sup> sőt egy a germán törzseknél kedvelt helyi *Mercur* istenséggel: t. i. (*Mercurius*) *Visucius* cultusával is tanuskodik:<sup>2)</sup>

## VISUCIO

ÆDEM CVM SIGN = (aedem cum signo)

C CANDIDUS

CAPURNNUS

D C C S T E M) = (... medicus)

C NE ME FEC.

A heidelbergi auxiliaris castellum kelet felé is igen jelentékeny missiót tölthetett be, nyugatra pedig *Worms* és *Speyer* tulparti castellumaihoz kapcsolódva, a *Neckar* átkelést biztosítja. Odább *Stettfelden* *Langenbrücken* mellett a *Kraich* völgynyilatát fedezte a Fekete erdő ellen és *Germersheim* előretolt védhelyőül szolgált. Ott is beneficiarius statiot<sup>3)</sup> igényelt a későbbi idők fejlettsége s *Stettfeld* *Quadrubis*<sup>4)</sup> csomóponttá izmosodott.

Az első térfoglalás bizonyítékát *Baden*ből még *Schnoe-*

a templom falában MINERVAE | FT | HERCULI | L · ANTONIUS | MATERNUS C(centurio) COH XXIII VOL(ontariorum).

<sup>1)</sup> *Brambach*: 1704 MERCURIO BASEM CUM SIGNO és 1711 szám alatt IN H · D · D · DEO MERCURIO ET RŌSMERTE DOCCI.

<sup>2)</sup> *Brambach* 1704. A végén nehezen olvasható oltárkő.

<sup>3)</sup> *Brambach*: Corpus Inscript. Rhen. 2835.

DEAE MAIAE  
ÆDEM A SOLO FE  
CIT G. ARRIVS PA  
TRVITVS BE. COS  
V · S · L · L · M.

<sup>4)</sup> *Brambach*: Corp. Insc. Rhen. 2061.

IN H · D · D ·  
DEABVSQV  
ADRV  
BIS uRSINVS  
COCCEI  
ET CASSI  
CONIVX VRSI  
NIA GAIANI  
EX VOTO  
POSVERVNT



ringennél felmerült COH XXVI VOL CR bélyeg<sup>1)</sup> szolgáltatja s jó mélyen délen *Argentoratium* táborhelyével szemben a *Kinzig* völgyén *Offenburgon* a COH · I · TR(everorum) katonájának első századra bizonyító archaicus sírkövével<sup>2)</sup> kétségtelenné teszi, hogy a szóban forgó első limesvonalnak ez képezé a forduló-pontját, vagyis a Mainzból s a Majna torkolatától a Rajnával párhuzamosan megépített augustuskorbéli limesvonal ott találkozott a *Strassburg*-tól keletre irányított hadi vonallal. *Offenburg* tehát *Strassburgot* fedezve, a csapatszállítás centrumául szolgált mindjárt az alakulás stádiumában s a *Fekete erdőnek* utóbb is a legjelentékenyebb stratégiai pontja s átkelője vala a Dunához, vagyis Raetiába. Ebbeli fontosságát alább a limesrendszer továbbfejlődése rendén részletezzük.

Innen délre Baselig elmaradnak a római emlékek. Nagyobb állomás tehát nem létezhetett arrafelé; hanem az első felvonulással mindjárt a Neckar forrásvidékét zárták el Rottweil hatalmas (288 × 277 méter) földvárával. Itt erőszakolták ki a gall jövevények kényére átengedett agri decumatesnek Reatia és Felső-Germania közé ékelődő közén az egyenes utat a Rajnától a Dunáig s kapaszkodtak délre *Vindonissához* az *Aar és Límát* egyesülésénél Habsburg vár tözsomszédságában állott *legio táborához*, honnan az occupatio egyik oszlopa a Duna forrásain, Donaueschingenen át délről egyenesen Rottweilnak nyomulhatott. (Lásd a felső-germaniai és a raetiai limes fejlődéséről szerkesztett térképemet.)

De Rottweil megépítésével még távolabbi czélokat szolgáltak s a dunai összeköttetést keresve Gallia kereskedelmének, a legrövidebb csatornát nyitották Raetián át Noricum,

<sup>1)</sup> *Brambach*: 2062 e magno dacato Badensi laterculus ad Schoeringerum Brocomagensem latus.

<sup>2)</sup> *Brambach*: Corpus Inscriptionum Rhenarum 1684. im Jahre 1790 unfern der Stadt in der Kinzig gefunden:

L · VALERIO ALB  
I NO DOM///III  
CHO I · TRIMC\  
ANN LXI STI///  
II

A 2-ik sor DOMAIIS. A 3-ik sort Borghes Annal. dell. Instituti. 1839. sz. 137. lapján Coh TRe verorum olvasta. A 4-ik sor STI XXIII.

Pannonia felé. Ez az út a csapatszállításnál is nagy előnyt biztosított s belekapaszkodott Augusta Vindelicorumnál (Augsburg) az Inn völgyén *Pons Aenein* (Rosenheim) át Veldidenaba (Innsbruck) s onnan Trident felé vonuló Via Claudia Augustaba, mely *Pons Drusi*<sup>1)</sup> elágazó statiójával is örzi alkotója emlékezetét s Altinustól a Dunáig 350 római mértföldet számított.<sup>2)</sup>

Ezt a kapcsolatot a Duna közelében, Ulmtól nem messze, Faimingen képviseli, melynek 225 × 245 méteres s 1897-ben felfedezett földvárát szintén Drusus alkotásának tekinthetjük. A Neckar-Dunaközén, a Raue Alpon, *Waldmössingen földvára* képviseli ennek az első foglalású limesnek láncszemeit.

*Faimingenből* Augusta Vindelicorumba (Augsburg) s onnan fel az Altmühl torkolatához irányulván az összeköttetés, ezzel Augustus limesét Raetia felé befejezettnek tekinthetjük. Az itt talált gyér népességet Tacitus a germánokhoz sem számítja, *bizonytalan szerzeménynek* tekintvén a Rajnától a Dunáig terjedő hegyközt, Tacitus *decumates agros*-sal, melynek csak stratégiai fontossága lebegett akkor a tervezők előtt, de a mely vidék csakhamar gyors virágzásnak indult a személyes vagyonbiztonságot teremtő első limes védszárnyai alatt.<sup>3)</sup>

A birodalom elkülönítésére tehát nem tettek az út- és táborhely építésénél egyebet. *Limite acto promotisque* praesidiis, sinus imperii et pars provinciae habentur, mondja Tacitus, épen az agri decumatesről szólásban. Ezzel iktatták az imperium és tartomány szerves részévé ezt az akkor még gyéren lakott, elvadult vidéket s a regio translimitanából a mennyit a fegyverük elérhetett, adófizetésre földhasználatra a katonaságnak szabad vala mind igénybe venni.<sup>4)</sup>

<sup>1)</sup> Itinerarium Antonini 231, 8; 241, 2.

<sup>2)</sup> Corpus Inscript. Latin. V. 938. Viam Claudiam Augustam quam Drusus pater Alpibus bello patefactus deveterat munit ab Altino usque ad flumen Danuvium m(ilia) p(assuum) CCCL.

<sup>3)</sup> Tacitus. Germania 29. Non numerarerim inter Germaniae populos quamquam trans Rhenum Danuviumque conederint, eos qui decumates agros exercerunt, levissimus quisque Gallorum et inopia nudax dubiae possessionis solum occupavere: max limite acto promotisque praesidiis sinus imperii et pars provinciae habentur.

<sup>4)</sup> Tacitus Annales 13, 54, agrosque vacuos et militum usui repositos.



A *limes* és *vía* illetéknép rokonértelmű kifejezések; de a határon elvonuló *utát* tekintették mégis a közhasználatban tulajdonképeni limesnek, mert ennek rendeltetésébe kifejezetten belétartozott a *határvédelem* is. Olyan természetes határvonalakat, mint a messzire ellátzó *Taunus, Wetterau*, szinte fölösleges is lett volna még határjelző úrkolással, sorompóval is elzárni s a rómaiak fensőbbbségi érzülete; a táborhelyek bő kiszabásánál megnyilatkozó önbizalom mind a támadás szempontjait érvényesítvén, ez szinte kizárhatta a védelemnek mesterséges körülzárolásokra támaszkodó eszközeit s kiegészítésül beírta a hegyéleken, az ellenséges vidékre betekintést nyújtó, a vészjelzésre emelkedésénél fogva alkalmas magaslatok fából összeácsolt egyszerű őrtornyokkal.

Teljesen azonos vala a geographiai helyzet a Rajna középvölgyén Mainztól Strassburg—Offenburgig, hol a Schwarzwald erdős magaslataiban a természet rendező keze félreismerhetetlen biztos határjelzőt állított a hódító rómaiak első limesvonalának keleti oldalára.

A Neckar völgyének elzárolását a rottweili terjedelmes földvárban kellően biztosítva látván, a Dunától északra a *Sváb Jura* felé szintén nem tartották időszerűnek erőlyesebb határjelzésekhez folyamodni.

Az egész berendezkedés azt az impressiót ébreszti fel a kutatóban, hogy a hadvezénylet legfőbb célja az ellenséges invasiók lehetőségének a *Rajná*tól minél hátrább szorítása, vagyis egy könnyen tágítható biztonsági öv, katonailag szólva: *Hinterland* megteremtésében kulminált. S mert ezzel a taktikai nagy előnnyel együttesen a Duna—Rajna vonalán *Raetia* és *Germania*, illetőleg *Gallia* közvetlen kapcsolata is biztosítható vala s *Rottweilből Windomissába* (Windisch), valamint *Augusta Vindelicorumon* át délre *Brigantium* (Bregenz) és délkeletre *Pons Aencin* az *Innvölgy* s a *Brenner* világútjaiba is bekapcsolhatták limesvonalukat, mindez csak fokozhatá a munka gyorsítását s a hadvezetőség erélyét.

A mainz—offenburg—rottweil—flaيمينgeni limesvonal fényesen be is váltotta a hozzá fűzött reménységeket. A határőrség jutalmául szánt agri decumatesek igen rövid idő alatt nagy vonzerőt kezdtek gyakorolni a birodalom földéhes vagy

szerencsevadászó elemeire, olyannyira, hogy Rottweil a Flaviusok alatt már oly hatalmas központtá izmosodhatott, a hová a csakis provinciális székhelyeken gondozott tartományi oltárokat is nyugodt lélekkel elhelyezhették. Új neve: *Aræ Flaviae* is erre a nagy és Daciában például csakis Sarmizegetusában észlelhető ritka kitüntetésre mutat s minthogy Offenburg közelében *Vespaianusnak* Zangemeister<sup>1)</sup> által Kr. n. 74-re determinált mérföldmutatója szerint a csapatszállítás, élelmezés könnyítésére a mi *községi utaink keréknyomainál* egyébnek nehezen vehető primitív katonai utat *Vespaianus* rendszeresen kiköveztet, távolságmutatókkal felszerelt *bródalmi utak* sorába emelvén, már ezzel félreismerhetetlenül dokumentálta a Schwartzwald aljának polgáriásodását. Az ipar, kereskedelem hatalmas circulatióját közvetíté ezen útvonal a Rajna és Duna s következőleg nem csupán Felső-Germania és Raetia, de Gallia és az alpesi tartományok: Raetia, Noricum, Pannonia felé is. Azért a mérföldszlop záradékán Zangemeister által még ab *Argentorato in R(aetiam)* magyarázott megoldást Domasevsky<sup>2)</sup> Zangemeister kevésbé ajánlott combinatiójával in *R(ipam)* Danuvi fogadta el. Ezt a meghatározást különösen a *Via Claudia Augusta* két mérföldkövének *ab Altino* usque ad *Danuvium m. p. CCCL*<sup>3)</sup> és a *flumine Pado* ad *flumen Danuvium*

<sup>1)</sup> *Zangemeister*: Westdeutsche Zeitschrift III. 247. Drei obergermanische Meilensteine aus dem ersten Jahrhundert. A Weissgerber által az offenburgi felső polgári iskola 1840/41. évi programjában hibásan közölt, és Brambachnál XXXI. 1955. alatt ép úgy reprodukált követ így adja:

CAESAR	NO
COS	//
CNCOR	TE
LEG	//
ITERDE	ONORAE = iter de (Argent)orato
INR	in R(aetiam)
A	

kevésbé valószínűnek állította a helyesebb: iter de Argentorate in *R(ipam)* Danuviinél).

<sup>2)</sup> *Zangemeister*: Drei obergermanische Meilensteine aus dem ersten Jahrhundert. Westd. Zeitschrift III.

<sup>3)</sup> Alfred v. Domasevsky: Die Beneficiarpösten und die römischen Strassennetze. Westdeutsche Zeitschrift XXI. Heft II. 1902. p. 201.

<sup>4)</sup> Corpus Inscriptionum Latinarum V. 8002. viam Claudiam



per m. p. CC[C]L.<sup>1)</sup> támogatja. Hasonló, sőt egészen rokon terminatiót ismerünk Hispaniából is: *a Baeto et iano Augusto ad Oceanum*<sup>2)</sup> és Syriában »a finibus Syriae usque ad mare rubrum«.<sup>3)</sup>

A katonai érdekek mellett tehát administratív és közgazdasági, sőt politikai tekintetek halaszthatatlanná tevék a többé nem felpusztaság számba menő Schwartzwald-Rajna közén s a Neckar—Duna forrásvidékein az *agri decumatesek* világforgalmának a katonai örvonal kijebb tolásával s az ellenséges támadások megnehezítésével leendő biztosítását. Ezt a feladatot Vespasianus már utódára, Domitianusra hagyta örökül. Lássuk, mikor, hogyan s minő czélzatokkal oldotta meg ezt a nevezetes vállalkozást Domitianus?

## VI. Domitianus 120 római mérföldnyi (174 kilométer) új limes-telepítése a bellum Germanicum kapcsán. Castellum-építései a cubusok határain belül.

(Lásd térképmellékletemet és 13 alá foglalt vázlattal.)

A Rajna jobb partszegélyének bekebelezése Vespasianus birodalmi úthálózatával teljessé válván s a mai Strassburg (Argentoratum) felől a Duna felső völgyére a hadi és keres-

Augustam quam Drusus pater Alpibus bello patefacto devexerat munit ab Altino usque ad Danuvium m. p. CCCL.

<sup>1)</sup> U. o. 8003. Viam Claudiam quam Drusus pater Alpibus bello patefacto devexerat munit a flumine Pado ad flumen Danuvium m. p. CC[C]L.

<sup>2)</sup> Corpus Inscript. Latin. II. p. 626., 993.

<sup>3)</sup> Corpus Inscript. Latin. III. p. 2308. No. 14149<sup>a</sup>. *Vadi Modjeb* mille passibus in milliariis qui praecedunt Lapides eo ordine repraesentantur, qui olim steterunt ad viam Domasewsky Alfred megfojtése szerint a 14149<sup>a</sup>, 14149<sup>b</sup>, 14149<sup>c</sup>, 14149<sup>d</sup> a legépebb s így végződik:

P·P RED actu in formam  
PROVINCIAE Arabiae viam  
NOVAM a finibus Syriae  
VSQVE AD MARE RVBRVM  
APERVIT ET STRAVIT

kedelmi forgalom biztosítottván, az augustusi limesvidék rohamos felvirágozása s a rómaiak előhaladásával még hevesebb ellen-szenvre hangolt szomszédos germán törzsek guerilla-csatározásai, rabló kalandozásai a szépen népesedő *agri decumates* biztonsága s a birodalom tekintélye érdekében is mellőzhetlenné tevé a továbbterjeszkedést. Természetszerűleg rákerült a sor tehát a középső Neckarral a Schwartzwald, valamint az Odenwald megszállására is, hogy tovább fejlesszék a Rajna-és Dunamellék külső védő övét, azt a *Hinterlandot*, mely a provincia törzssével összeforrasztott s a polgáriásodás ösvényein nagy léptekkel emelkedő raeliai és felső-germániai végeket a barbárság zömétől elválaszta.

Ezt a czélt Domitianus újabb limesalapításával igyekezett biztosítani, a mire annál több cka vala, mert *Frontonius*<sup>1)</sup> a hadjárat részeseinek feljegyzéséből megtudhatólag a germánok »szokásuk szerint« erdős magaslataikról és sötét rejtekeikből *ki-kicsapván*, szorongattatásuk idején rengetegekbe menekültek. A császár tehát 120 római mértföldnyi limest építvén, azzal lehetetlenítte a további prédálást, hogy ezeket a biztos menedékeket útvonalával feltárta, leleplezte: »Imperator Caesar Domitianus Augustus sum Germani more suo a saltibus et obscuris latebris subinde impugnarent nostros tutumque regressum in profunda silvarum haberent, limitibus per centum viginti millia passum actis non mutavit tantum statum belli, sed et subiecit dicioni suae hostes, quorum refugia nudaverit.«

A limeskutatás egyik nagyfontosságú feladatát képezé ennek a históriailag megörökített, helyrajzilag azonban bizonytalan *limesnek* kiderítése. *Soldan* iskolatanácsos és Taunusról a *Wetteraun* át a Majnáig terjedő, de a fentiek szerint kétségtelenül Augustus idejéből származó 224 limesben jelölte meg Domitianus 120 római mértföldnyi, vagyis 174 kilométer limesét, minthogy a távolsági méret meg is felelt annak, s a mit Mommsen Tivadar<sup>2)</sup> is Cohausennel<sup>3)</sup> feltételeztek.

<sup>1)</sup> Frontonius Str. 1., 3., 10.

<sup>2)</sup> Römische Geschichte von Theodor Mommsen. Fünfter Band. Die Provinzen von Caesar bis Dicoletian Berlin 1885. 140. lapján.

<sup>3)</sup> J. Cohausen: Die römische Grenzwall in Deutschland.



Másfelé kell tehát tekintenünk s szerencsére *Hirschfeld*, *Zangemeister* s legutóbb *Lachenmayer* localis vizsgálódásai pár felirati vonatkozás szabatosabb értelmezésével s a germán törzsek elhelyezkedésének felderítésével az u. n. *belső, vagyis a Neckarvölgy és Odenwaldon* haladó vársorban a régóta hasztalanul találgatott Domitianus limes hullétének megalapítására is rásegítettek.

- Domitianus kísérője *Frontonius* ugyanis feljegyezte, hogy a mikor a császár a *germanicus* titulusra az ellenség leverésével rászolgált, <sup>1)</sup> *in finibus Cubiorum castella poneret, pro fractibus locorum quae vallo comprehendebat, praetium saltem iussit; at quae iusticiae fama omnium fidem adstrinxit.*

A cubiosok otthonát kell tehát meghatározni, mert onnan kiindulva magától rájutunk a kérdéses vonal nyitjára is. *Hirschfeldnek* Aquitaniáról<sup>2)</sup> szóló tanulmányából tudjuk, hogy Caesar idejében a helvétek felkerekedve a *santonok* új otthonába vándoroltak át a *Garonne* mellé *Zangemeister*<sup>3)</sup> e két néptörzsről szerencsésen kideríté azt is: hogy a római előnyomulás az *Odenwald* rengetegeiben *Miltenberg Walldürn* között találta őket s *Deo Santio* szentelt oltáruk tanúsága szerint ők is a helvétekhez számítottak, mivel ezen cultus csakis a helvétek határain belül uralkodott.

Ide járul a *Neckar melléki Boeckingenből* egy idáig kizárólag a *helvétáknál*<sup>4)</sup> jelentkező népies *Mars* istenség: a *Mars Caluri* cultusának felirati beigazolása. Az oltár történelmi és ethnographiai jelentőségét fokozza az áldozó személy hivatalos minősége is. Mert *Jul(ius) Quietus beneficiarius consularis* római állami alkalmaztatása daczára hiven kitartott nemzeti cultusa mellett s a *beneficiarius* állás szervezettségével már legalább is a II-ik század közepére, vagyis *Antoninus*

<sup>1)</sup> *Frontonius* Str. 2., 11., 7. *Imperator Caesar Augustus Germanicus eo bello quo victis hostibus cognomen Germanici meruit.*

<sup>2)</sup> *Hirschfeld*: Aquitanien. Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften. 1896. 453. lapján.

<sup>3)</sup> *Zangemeister* fejtegetése *Deo Santio*ról. *Westdeutsche Zeitschrift* I. 264. (Corpus.)

<sup>4)</sup> *Inscriptiones Helvetiae app. Kelleri* Nro 15., 16. és 18. oltárok tartoznak ide.

*Pius*, avagy *Marcus Aurelius* idejére utaló oltárkö<sup>1)</sup> azt is világosan elárulja: hogy a gyorsan terjedő romanisálás és állami befolyás külső kifejezésül Jupiternek, az állami főisteneknek hódolnak ugyan a helvéták is, de számerejük még mindig elég tekintélyes vala arra nézve: hogy *faji egyediségüket* megvédehették a teljes beclvasztástól s ebbeli érzelmeiket honi istenségük tiszteletével is kifejezésre merték juttatni.

Ugyanezt a faji szívósságot és ethnicus folytonosságot illusztrálják a szomszéd *Benningenből* az *Exploratores Triboci et Boi* saját idiomjuk szerint *Deanae* szülő áldozatukkal.<sup>2)</sup> Ime ők is ráfanyarodnak a római szolgálatra, de azért nemzeti sajátóságukból nem vetkőznek ki teljesen.

A *triboeik* is, itt a Neckar-Kinzig közén a Fekete erdő táján laktak végig s hogy erre vala különösen a *boioknak* ősi otthona, azt *Caesar*-ból bizonyíthatjuk. Szerinte ugyanis a helvéták nem csupán a *rauraci*, *tulingi* és *latoborgi* szomszédos népeket erőszakolták magukkal, hanem a *boiokat* is »boiosque, qui trans Rhenum incoerunt et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnarant, receptos ad se socios sibi adseiscunt«. Lenn pedig Galliában a *bituriges cubi* valának a *bituriges vivisci* szomszédai, vagyis a *biturigesek* a *viviscusok* és *cubusok* közt oszlottak fel s mindkét népségre rányomták bélyegüket. Ezek a *viviscusok* azonban megelőzték a *Garonne* felé vándorlásukban

<sup>1)</sup> *Brambach Corp. Ins. Rhenar.* 1588:

· I · O · M ·  
E MARTI CA  
eutherus TVRIGI GEN culter  
pateru IO · LOLI · C · securis.  
IVL QUIETVS  
B COS  
V · S · L · L · M.

<sup>2)</sup> *Brambach.* 1600

EANAE E  
DORATDI  
TRIBOCI  
ET BOI  
L · L · M.

Olvasd: *Deanae explorator(es) et) triboci et boi.*



a helvétákat<sup>1)</sup>, ép s úgy érkeztek a *biturigesek* a *cubusok*<sup>2)</sup> után s két előjük közé fészkelvén be magukat, azokkal összekeveredtek. Minthogy pedig a Majna völgyországában *Obernburg*, a mint azt Zangemeister éles szemé észrevette, egy *Cubus*<sup>3)</sup> nevű romanizált germán sírkövét szolgáltatotta, tehát kétségtelenül oda esett a fenti néptörzsek elrendezésével már amugyis arra mutatott *cubus* föld.

Ez a VISVCIVS s női alakjában SANCTA VISVCIA a Schwarzwald alján és a Neckar torkolatánál Mercur kedvelt helyi változataként általános tiszteletnek örvendett, úgy látszik, le a Rajnáig s Heidelberg vidékéről is két oltára ismeretes.

Köngen a *Hadrianus* által elsőrangú útvonallá emelt Neckarvonalán kiválóan forgalmas pont lehetett, mint alább látni fogjuk s a Duna felé rövidebb kapcsolatot nyújtó mellék-vonal kiinduló pontjaként beneficiarius consularis lakta.<sup>4)</sup>

Ily módon biztos fogantyúval rendelkezünk *Domitianus* limesének irányára és hollétére nézve és semmi kétség nem fogható fenn többé arra nézve: hogy Rottweilből kiindulva a Schwarzwald keleti oldalát kerítette be limesével a Neckar-völgy megszállásával.

Minthogy az augustusi limes Strassburg felől Obernburgon keresztül Rottweil, Waldmössingen állomásaival érte el a Dunát s ezt a vonalat Vespasianus *74-ben* birodalmi úttá is alakította át: Domitianus eme transversalis útra merőlegesen építette meg Rottweilből kiindulva az ő dél-északi limesét egészen a Majnáig.

Rottweilből északra *Sulzán* 114 × 159 (152) méteres castellum képezhette a voltaképi kiindulást, hol szintén igen korai jellegű cseréptöredékre akadtak. Lennebb *Rottenburg* utóbb a *Hadrianus* útrendszerével megteremtett civitus *Sumelocensis* központja. Majd a Majna északkeleti hajlatában

<sup>1)</sup> Hirschfeld: Aquitanien. Sitzungsberichte der Berliner Akademie 1896.

<sup>2)</sup> Zangemeister: Neue Heidelberger Jahrbücher 3., 15.

<sup>3)</sup> Zangemeister: Westdeutsche Zeitschrift 9., 185.

<sup>4)</sup> Westdeutsches Korrespondenzblatt 1882. p. 69.

[1] O · M [D] O [liche] NO.

*Köngen* 151 × 161 méter castelluma utóbb egy újabb dunai útelágazás központjaként hatalmas fejlődésnek indult<sup>1)</sup> s forgalmát *Deo Mercurio Visucio*<sup>2)</sup> et sanctae Visuciae állított oltára is illusztrálja.

Mars *Caturix* egy szintén kizárólag helvétáknál jelentkező helyi *istenség* tiszteletét<sup>3)</sup> Marbachból a-Murr Neckár egyesülésénél az *Exploratores Triboci et Boi*<sup>4)</sup> Dianának állított oltár, mely a II. századból őrizte meg az egy numerusba egyesített két törzs emlékezetét. Ezek helyi szolgálatra valóan alkalmazva, mint exploratores, a mi magában is bizonyítja helyi illetőségüket, mert csak a születésüknél fogva alapos helyismerettel rendelkezők kémlelhatték, figyelhették a vidéket. A *tribocik* mint *cives tribocorum*<sup>5)</sup> 249/51, sőt 259—60 közt is feliratilag örökítik meg magukat Strass-

<sup>1)</sup> Lachenmayer: Westdeutsches Correspondenzblatt 1900. 33. Versé össze Westdeutsche Zeitschrift 1905. 5.

<sup>2)</sup> Brambach: Corpus Inscriptionum Rhenarum 1581.

DEO MERCVRIO VI  
SVCIO. E SANCTE VISV  
CIE P· QVARTONIVS  
SECVNDINVS DECV  
VI SVMAEX IV V· S· L· M.

<sup>3)</sup> Brambach Corpus Inscriptionum Rhenarum 1588. Bockingen ibi rep. 1712. in antiquario reg. Stutg.

I · O · M ·  
E MARTI CA  
TVRIGI GEN  
IO LOCI C ·  
IVL · QVIETVS  
B · COS  
V · S · L · L · M

<sup>4)</sup> Brambach Corp. Inscr. Rhenarum 1600. perit.

<sup>5)</sup> Brambach XXIX. 1653. szept. 1859. longas c. duodecum Broco mago Salectionem versus. in bibl. Arg.

C VALENTI · H  
OSTILIANO  
MESSIO QVI  
NTO NOBILI  
SSIMO CAES  
C · TRIB · AVRO

LI



burg környékéről, tehát a római uralom egész tartama alatt fentartották faji egységüket.<sup>1)</sup>

A Neckar északnyugatra igazodván, *Stuttgart* alatt *Cannstadt* forgalmi góczpontként szerepelt, s utóbb 221-ben *Bivis Trivis Quadrivis* áldozását örökíti meg beneficiarius consularisától.<sup>2)</sup> Ez az elágazási út a Wurm völgyére, s azzal *Pforzheim*,<sup>3)</sup> *Durlachon*<sup>4)</sup> át a Rajnához irányultan kétségen kívül szorosabbra fűzte a kapcsolatot a tulsó biztosabb partvidékhez, honnan veszély idején a tartalékot, felszerelést és élelmet pótolták. Azért, a mint észrevehetjük, minden pontról fűződik is egy-egy keresztút s a lehető legsűrűbb kapcsolattal fokozták a Domitianus korszakban még keleti, vagyis külső határörvidéket. S ezek a tisztán katonai érdekből épített mellékvonalak apránként a legélénkebb *circulatio arteriáivá* izmosodának. *Caunstadt castelluma* a tekintélyesebbek közé tartozó 217×175 méter méretet mutat.<sup>5)</sup>

<sup>1)</sup> Brambach XXX, 1954.

IMP CAES · PVB  
LIO LICINIO  
VALERIANO PIO  
FELICI INVICTO  
AVGVSTO CIV  
TRIBOCORVM

= Civ(es) Tribocorum.

<sup>2)</sup> Brambach Corp. Inscript. Rhen. 1577.

I IV · H · D · D ·  
BIVIS TRIVIS QV  
ADRVIS SATTO  
NIVS IVVENILIS  
BF COS PROSA  
TE SVA ET SVOR  
VM POSVIT V · S

<sup>3)</sup> Brambach Corp. In. Rhen. 1688.

I · O · M · DOLICENO L · VERAT PATERNVS M · LEG  
VIII AVG S · L · M · = I · O · M · Doli(c)eno L · Verat.

Patermus mi(les) (l)eg(ionis) V(III.) Aug. Domasevsky szerint egy immunis consularis lehet.

<sup>4)</sup> Westdeutsches Korrespondenzblatt 1898. p. 34 egy veteranus emlékköve.

<sup>5)</sup> Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Limes-Commission 1893/4. Archaeologischer Anzeiger 1895.

A Mur beszakadásával szemben, *Marbachnál* áldoztak az *Explatores Triboci et Boi Dianának* és *Benningennél* merült fel a *VICANI MVRRENSE*<sup>1)</sup> Vulcannak szentelt áldozása. Úgy látszik a tábori futároknak is állomásul szolgált, mert *CAMPESTIBUS*<sup>2)</sup> is akadtak tisztelői.

Heilbronnal átellenben, *Boeckingennél* 148-ban a *COH · I · HELVETORVM* parancsnoka *FORTVNAE RESPICIENTI*<sup>3)</sup> szentélyt állított. Úgy látszik, *Fortuna* általában kegyelt istennője vala a határőrségnek s *Fortuna respiciens* specialiter az ő tiszteletük tárgyát képezheté. A helvétá katonaság *Marsot* is saját idiomája szerint formálta át, *Mars Caturixként*<sup>4)</sup> imádván. Egyébként a legénységben akadt *Mithrának SOLI INVICTO MITHRAE*<sup>5)</sup> *Deus* tarancu-

<sup>1)</sup> Brambach Corp. Inscriptionum Rhenarum 1595. Caput.

IN · H · D · D ·  
VOLKAN  
SACRVM  
VICANI  
MVRREN  
SES · V · S · L · M

<sup>2)</sup> Brambach 1596. (a 1583.) in agro iuxta Benningen Gruter.

CAMPESTRBVS  
SACRVM  
P · QVINTVS · L · FL ·  
QVIR · T · ERMINVS  
DOMO SICCA  
VENERIA TRIB  
COH XIII VOL C · R

<sup>3)</sup> Ugyanott Nro 1583. in via publica inter Boeckingam et Nicogurtaeum reparatione inventus 1712. Seifert (Stael) ara.

FORTVNAE  
RESPICIENTI SACR  
NASELLIVS C LEG  
VIII · AVG · PRAE  
POSITVS CHOR  
I · HELVETORVM  
TORQVATO ET  
IVLIANO COS  
V · S · L · L · M ·

<sup>4)</sup> Brambach 1588.

<sup>5)</sup> Brambach Corp. Insc. Rhenarum Nro 1584.



nusnak,<sup>1)</sup> Apollo pythiusnak<sup>2)</sup> és *Deus Mercur Cultornak*<sup>3)</sup> is tisztelője az állami főistenség: Jupiter<sup>4)</sup> mellett.

Kevéssel alább, a *Kocher* és *Jagst* között a *Wimpfen* fontos hadászati pont lehetett, mely a kereskedelemnek is élető forrásává vált,<sup>5)</sup> s a Domitianus által leleplezni óhajtott erdős rengetegekre utal *Diana*<sup>6)</sup> áldozásaival.

*Neckarburkennél* a Neckar északnyugatra fordulva, tulajdonképen Drusus első limesvonalába jut. *Domitianus* győzelmes csatájának, s a helvéta néptörzsek valódi otthonának terep nehézségei tulajdonképen a Neckartól a Majnáig, az Oden-

<sup>1)</sup> Ugyanott 1589.

<sup>2)</sup> Ugyanott 1590.

APOLLINI  
PYTHIO SACR  
NASELLIVS  
PROCLIANVS  
7 LEG VIII · AVG  
TORQVATO  
ET VVLIANO COS  
V · S · L · L · M

Ugyanő áldozott SOLI INVITO MITRA.

<sup>3)</sup> Brambach 1591.

DEO MER  
CVRIO CV  
LTORI RIV  
ANVS E  
X IVSS E  
L · L · M · R

<sup>4)</sup> Brambach 1587.

I · O · M  
IVL VICR  
7 LEG VII  
AVG

<sup>5)</sup> Brambach 1388.

MERCVRIO ARAM EX · VOTO · SVO · SVSCEPTO  
IVLLIANVS · FIERI · M ·

<sup>6)</sup> Ugyanott 1387.

DIANAE  
AEDM CVM  
SIGILLO · L · MEM  
MIVS MATERNVS  
V · S

waldon következtek. Ez erdős magaslatokon, a *Mümming* és *Mudau* között *Oberscheidenthalban* a 134×137 méter quadraticus földvárval kezdődnek a már Conrady 1883-iki kutatási térképén elég hiven feltüntetett<sup>1)</sup> limescastellumok, úgymint: *Schlossau*, *Hesselbach*, *Würzberg*, *Erdbach*, *Vielbrunn*, *Lutzelbach*, *Domitianus* alkotásai. *Lutzelbachtól*, *Seckmauern* és *Arnheiterhof* mellékcastellumokkal érkezőnk in finibus cubiorum *Obernburg*hoz, hol a fenn már említett *Cubus*<sup>2)</sup> sírköve ez érdekes helvéta nemzetiség ősi fészket igazolja. *Obernburg* a Majna utolsó könyökhajlatától, *Miltenberg*től *Grosskotzenburgig* számító völgyszakaszának felső harmadát zárván el, semmi jelét nem látom annak, hogy *Domitianus* *Miltenbergig*, tehát a fordulópontig visszafelé is felhatolt volna. Az innen származó feliratok mind későbbiek, s egy újabb határigazítás eredményeiül tekintendők. Völgymentét követhette *Domitianus* a cubusok földjén, keresve a csatlakozást a *Wetterau*val, melyhez *Kesselstüdt*nél, *Grosskotzenburg* alatt számíthatjuk az összekötő láncszemet.

A Majna bal partján, *Niederberg*nél találjuk a 152×142 (131) méteres földvárat s a *Gersprenz* torkolatánál *Stockstadt*ban még nagyobb 167×201 méteres castellum kétségtelenül első századbéli síremlékével tanuskodna a korai megszállás mellett. A COH · II · HISP(anorum) katonájának sírírátában mutatkozó archaismus ugyanis az első század kezdő felére utal, s nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy már *Augustus* limese itt záródott s következőleg a *Domitianus* castellum-sorozata *Niederberg*nél érte végét.<sup>3)</sup>

A *Neckar* felső folyásától, vagyis *Rottweiltól* *Neckarburkenen* át az *Odenwaldra* kerülő s arról *Obernburg*nál a

<sup>1)</sup> Conrady: Zur Erforschung des römischen Limes abwärts von *Miltenberg*, Westdeutsche Zeitschrift III. 1884. 20. Blatt.

<sup>2)</sup> Zangemeister Über den gegenwärtigen Stand der Limesforschung, Westdeutsche Zeitschrift IX. 1890. 185. lap.

<sup>3)</sup> Brambach Corpus Inscriptionum Rhenarum 1759.

DIOM LD  
MIL · COH · H  
ISP · NATIONE  
ISAVR · STIP · VI · PR  
ION · ET MARCVS VE . . . V



Majnához ereszkedő limesvonal egészben dél-északi irányt követve, a kanyargásokkal *Niedernbergig* is megfelel a 120 római mértföld (174 kilométer) hosszúságnak, s erdős tájaival egészen rávall a sötét vadonjaival, a gyors eltűnést, a váratlan meglepetést egyaránt lehetségesítő ellenséges területre, melynek illetéknéppen eszközölt megnyitása által Domitianus az ellenséget valóban leleplezte. A hosszú vonal kiküzdése akkora erőfeszítésbe és áldozatba kerülhetett, hogy Domitianus győzelmével *germanicus* titulására igényt tarthatott. Minthogy Augustus limese *észak, nyugat és dél* felől, s a Domitianusé *keletről* fogják körül a *Schwartzwaldot*, s észrevehetőleg ez a *körülzárolás* képezé a két rendszer legfőbb czélját is.<sup>1)</sup>

A Schwarzwaldnak a 13. szám alatt mellékelt térvázlatból világosan kidomboruló eme körülzárolása s az Odenwald nyugati erdős ágainak megszállása nagy területtel öregbíté Felső-Germániát (lásd tépképmellékleten) s jó messzire hátratól a germán népek támadási tűzvonalat a Rajnától.

A germán győzelemről ugyan kicsinylőleg szólnak a historicusok s legfőbbképpen Tacitus, a kinél szintén felmerülhet e pontnál a részrehajlás gyanúja, a maga brittaniai diadalai elhomályosítását látván a nép ujjongásában, mely Rómában több napig örömmámorban úszott. A senatus is szokatlan előzékenységgel viseltetett Domitianus iránt, 28 lictort rendelvén melléje.<sup>2)</sup> A jelek tehát kedvezőbb színben tüntetik fel *Domitianus* eme foglalásának és diadalának jelentőségét, s elég a mellékelt vázlatra pillantanunk, hogy a foglalás stratégiai és politikai horderejéről megbizonyosodjunk. Az augustusi limestől észak-nyugat és délről érintett *Schwartzwaldot* az új limes keleten oly gondosan körülkarolja: a germánság biztos rejtekei a Schwartzwald, valamint az Odenwald nyugati szárnyán teljesen megsemmisülnek, s a Rajna terétől oly messzire szorul az ellenséges zóna, hogy onnan az ősi szokásnak, vagyis a hirtelen betöréseknek, portyázó kirándulásoknak egyszerre vége szakad.

<sup>1)</sup> Suetonius: Domitianus 6 *expeditio sponte suscepta*. Zonaras: II, 19: *λεηλατήσας τερά των αλεων Πηρου των Ιωνανδων.*

<sup>2)</sup> *Zangemeister Domitian und Trajan in den Rheinländern*. Bonner Jahrbücher LXIII 1878.

A germánokat tehát Domitianus kiszorítá Rajna mellékéről, sőt a Majna torkolatához is áttörhetetlen várövet von. A Duna forrásvidéke azonban már Augustus korában befoglaltatván a két tartomány határmesgyéjébe, arra felé külön elsánczolás vagy palánkolás mellőzhető vala, miután az előőrsök fatornyaival az Odenwald keleti ágai és a Sváb Jura felé tovább is beérhették.

S a rendezés eme módja egyelőre be is vált, mert, habár *Antoninus Saturninus* helytartó lázadása s a helyőrség fegyelmetlensége a mindig résen álló chattokat ismét fegyverre bátorítá, s 88/9. telén csak a Rajna jégzajlása mentette meg a bal partot rabló kalandozásaiktól, azért tartósabb nyomot ez a határvillongás sem hagyott, s az őrvidek békésen folytató a rend helyreállítása után ismét hivatását.

Domitianus érmein 84-ben kezd jelentkezni a *Germanicus*<sup>1)</sup> titulus, következőleg a germanokon kivívott diadal s a cubusok határaitra telepített castellumok időpontja 83-nál későbbre nem helyezhető. Időrendileg egy *bellum Dacicum* előzhetette meg, melyet Domitianus, épen a germánok segítségével bizakodva, indított. A segítség elmaradása vonható a germánokra a császár haragját, mert életirója szerint támadó volt ez a hadjárat, melynek szerencsés befejeztével a kitiintetésekben megállapíthatólag ismét *bellum Dacicum* következett.<sup>2)</sup>



13. ábra. Az első (*Drusus*), és második (*Domitianus*) limes térvázlata a germanok buvóhelyeül használt *Schwartzwald* körülzárolásával s a cubusok földjének megszállásával.

<sup>1)</sup> Eckhel: *Doctrina nummorum* VI. 378. 397.

<sup>2)</sup> Suetonius: Domitianus 6 *Expeditio sponte suscepta*.

<sup>3)</sup> *Corpus Inscript. Latin.* III. 7397. *Donis donatus bello Dacico et bello Germanico*. Hasonlót olvasunk Sirmiumból (a mi Mitrovicánk



A két hadjárat tehát időrendi egymásutánban állott egymással s Antoninus Saturninus 88-beli lázadásával a bellum germanicumot, mint azt Domasewsky Alfréd<sup>1)</sup> megkísérelte, még a lázadás leverője: L. Appius Maximus Norbanus özvegyének hitvesi hivalgásból használt confector belli Germanici<sup>2)</sup> tulzó titulatiója daczára sem azonosíthatjuk, miután Mommsen Tivadar<sup>3)</sup> meggyőzőleg bebizonyította, hogy egy ilyen helyi zavargás nem bírhatott az özvegy érthető nagyítása daczára sem a bellum Suebicum it(em) Sarmaticum és a bellum Germanicum Sarmaticum<sup>4)</sup> jelentőségével.

Domitianus limese azonban épp oly kevésbé azonosult a tartományi határral, mint az Augustusé, mert, a mint már említettük, Tacitus<sup>5)</sup> szerint a helyőrség és a római alattvalók minél nagyobb területet igyekeztek a limesen túlról megművelni, kihasználni. Alább látni fogjuk, hogy Hadrianus idejében a Neckar menti Rottenburgnál összpontosult Sumeloceno<sup>6)</sup> környéke Cannstadtig számított. Minthogy a regio translimitana Mommsen<sup>7)</sup> szerint egy procurator administratiója

Alsó-Pannóniában) Corp. Inscript. Latin III. 10.224. Domitianus ki-tüntetettje sírkövén: bello Dacico torquibus armillis phaleris corona vallari s különösen Carthagóban Corp. Inscript. Latin VIII. 1026. Donis donatus a Domitiano ob bellum Dacicum, item ob eodem ob bellum Germanicum, item torquib. armillis ob bellum Dacicum.

<sup>1)</sup> Alfred v. Domasewsky Westdeutsches Korrespondenzblatt 1892. 114. lapján.

<sup>2)</sup> Corpus Inscriptiorum Latinarum VI. 1347.

<sup>3)</sup> Theodor Mommsen Hermes 3., 117.

<sup>4)</sup> Corpus Inscript. Latin. X. 135. Potentiában a háboru egyik vitéze: Donis (militari)bus bello Suebico it(em) Sarmatico corona murali cor(ona) vallari hastis puris duobus vex(illis ar)gentis duobus. Egy másik Traianustól decorált vitéz sírköve Corp. Inscript. Latin. XI. 5972. Tifer-num Metaurenséből szintén bellum Germ(anicum) et Sarmatic(um)ot említ. Don. Donato ab imp. Traiani Aug. Germ. ob bellum Dacii torquibus armill. phaleris corona vallar. et a priorib. principibus (vagyis Domitianustól eisdem donis donato ob bellum Germ(anicum) et Sarmatic(um) Domitianus életírójánál, Suetoniusnál is említésbe jövő expeditio Sarmatica is idevonatkozik. (Vita Domitiani 6.).

<sup>5)</sup> Tacitus Annales 13. 54.

<sup>6)</sup> Haug-Sixt: Die römischen Inschriften und Bildwerke Württembergs Nro 497.

<sup>7)</sup> Theodor Mommsen Staats-Recht III. 830.

alá tartozott, itt a Vespasianus birodalmi útjáig Rottweiltől északra a saltus Sumelocennensis mint regio translimitana legalább is odáig számíthatott.

Az új rend tehát nagy katonai előnyei mellett a polgáriásodás terjedését is hathatósan megkönnyítette, s alig egy emberöltő alatt már a rómaiásodás szembetünő jeleivel fogadnak a Neckar-völgy és Odenwald állomásainak még bennszülött helyéba german ivadékaik is s a Schwarzwald erdős vadonjaiból alaposan kipusztulnak a lázadások azelőtti kigyófészkei.

Lássuk tehát a továbbhaladás módjait és mikéntjét!

## VII. Trajanus kiegészíti és betetőzi Domitianus limestelepítését. Hadrianus reformja. A sorompórendszer s a táborhelyek kitelepítése a limesvonalra.

Trajanus, mint a ki épen a Rajna mellől Cöluból lépett trónjára s 96-tól mint legatus közvetlen tapasztalásból ismerte a germán határvillongások veszélyeit, mindjárt a daciai hadjáratral egyidejűleg érezteté gondosságát a Rajna—Duna közének védvonalával is. Ő is, mint Vespasianus tevő a Strassburg—Rottweil limesvonallal, eljöttnek látta az időt arra, hogy Augustus limesének Offenburg—Mainz északi felét szintén beiktassa a birodalmi úthálózatba.

Egy Offenburg közelében Bühlrel jó idő előtt elékerült<sup>1)</sup> és Zangemeister<sup>2)</sup> által szerencsésen megfejtett mérföldmutató (lásd térképmellékleten) tanúbizonysága szerint 100-ban már bé is rendezték a Rajna mentén, a Schwarzwald alján megépített birodalmi útát.

Még hatékonyabban fejleszté a Rajna-jobbparti félbarbár vidékek erkölcsi és anyagi virágzását a béke ama műveivel, melyek itt pezsdülő városi életet teremtének.

A Civitas Ulpia Sueborum Nicretum központja: a Hei-

<sup>1)</sup> Corpus Inscriptionum Rhenarum 348. lap XXX<sup>1</sup>. 1955. az Offenburgi Schwabenthornnál befalazott töredék.

<sup>2)</sup> Zangemeister: Westdeutsche Zeitschrift 3. 246. Vesd össze Neue Heidelberger Jahrbücher 3. 1.



delberg alatti *Ladburgnál* nagy lendületnek indult *Lopodonum* vala, s polgári és katonai téren egyaránt háttérbe kezdé szorítani, az új határvonaltól aránytalan távolságban elmaradó Vindonissát. Erre a *civitas*-ra bizonyít felfogásom szerint a *Heidelberg*-nál talált Visucius-oltár is. *Brambach Corpora* 1704. száma alatt.

VISVCIO  
AEDĒM CVM SIGN  
C CANDIDIVS  
CALPVRNNVS  
DCCSNĒM)  
C NENE FEC

Az 5-ik sor. nézetem szerint D(ocurio) C(ivitatis) V(lpiae) S(ueborum) N(icretum)-ra értelmezhető, vagyis Heidelbergától a Neckar torkolatáig számíthatott a civitas, melynek központját Lopodonum képezte. Ez az új hadi út berendezése a forgalmat a Rajna jobb partjára terelé Offenburg Heidelberg (Lopodonum) felé *Mainz*-nak s ezzel Strassburg jelentőségét is hirtelen leszállítá, úgy hogy a VIII. legio törzskara ott maradása daczára, helyőrségi minimumra csökken s inkább adminisztratív szerepkört kezd betölteni a katonai helyett, mely annál fokozottabb mértékben Mainzra hárul át, mint Felső-Germániának mostantól egyetlen nagyobb helyőrséggel rendelkező kerített városára. (L. térképmellékletemet).

Az *agri decumates* ily módon Mainz felé is elsődrendű összeköttetést nyervén, eleven circulatio váltja fel a korábbi tespedést s itt a Rajna—Schwarzwald közének áldott terein olyan forgalom és élettevékenység fejlődik ki, hogy 181-ben a felső-germániai sűrű úthálózatnál alkalmazott nagyszámú beneficiariusok békés harmóniájának és a fontos útkeresztvezetés geniusának Lopodonumban, mint a forgalom gyűpontján, C. Julius Adventus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) im(munis), a ki Felső-Germánia útüntespektori tisztét (beneficiarius consularis Germaniae superioris) töltötte be, szentélyt is emel<sup>1)</sup> a hely, az útesomó és az összes állomások jóvoltáért 181-ben így áldozván:<sup>2)</sup>

<sup>1)</sup> Westdeutsche Korrespondenzblatt 1884. évf. 132. lap.

<sup>2)</sup> *Brambach*: Corp. Inscript. Rhenarum 1791. Zangemeister

· IN H · D D  
(genius kép)  
GENO · B(ene) F(iciarius) CO(n)S(ularis) G(ermaniae)  
S(uperioris) ET  
LOCI ET CONCORD(iae) VAR(iorum)  
STAT(ionum) C · IVL · ADVĒTVS  
B(ene) F(iciarius) CO(n)S(ularis) IM(munis) |||||  
· · · · · AVGVIII · TVRROCOS  
V · S · L · L M ·  
TEMP · · · L · REST

De Trajan a Rajna mellett a Felső-Duna védvonaláról sem feledkezett meg. Hadvezéri talentuma rögtön felismerte a *Duna* felső vidékének a Sváb Jurával párhuzamos mély hajlatából Raetia északabbra nyomuló keleti felére származható stratégiai hátrányokat, s ezt a topographiai aránytalanságot félkör alakban északra tolt várlánczolatallal sietett kiegyenlíteni. Ez ideig t. i. a Duna bal partján *Faimingen* képezte elődei limesútjának záródását s Raetia határát Ulmon illetőleg a *Brenz* patakán alul a Duna medre képezé, Trajanus az Altmühl torkolata közelében *Pförring*-hez terjedelmes 201×194 méteres várat építvén, onnan északnyugatra irányítá új limesét s az *Altmühl* nyugat-keleti fordulatát *Pfünz*-nél megszállva a *Sváb Jur*-nál Weissenburg 174×175 méteres castellumával a *Sváb Jur*-ra emelkedett s ott *Theilenhofen* 200×145 méter várával az Altmühl völgyfejét elzárta. Innen délnyugatra fordulva a *Neckar*-vidékhez Aalen 288×271 castellumával átmenetet biztosított. Ennek a limesbővítésnek Weissenburg már a *Mommsen* által ismert<sup>1)</sup> documentumot szolgáltatta. Minthogy pedig a LEG VIII Strassburgból idáig teljesíté szolgálatát s itteni tevékenységét bélyeges téglái hirdetik, tehát *Felső-Germánia határát is idáig* számíthatjuk az első századdal. (Lásd a limesfejlődés térkép ábrázolását.)

Westdeutsche Zeitschrift 3. 246. és Neue Heidelberger Jahrbücher 3. 1. Zangemeister azt is megállapította, hogy Alta ripának Valentinianus császár építette várfalának nagy faragott kövei Lopodonumból valók.

<sup>1)</sup> Römische Geschichte von Theodor Mommsen V. Band 144. lapján 1. jegyzet.



Trajan új várövének elhelyezkedéséből az is kiderül, hogy a raetiai limes már ezzel felvette azt az arculatát, melyet Trajan utódainak módosításai dacára nagyjában a rómaiak visszaszorítottaság megtartott. És *Felső-Germániá*-ban a Rajna vonalán a határ-váraknak a parti hegység tetejére történt helyezése szintén Trajan művének sejthető. A niederbiberi terjedelmes 265×198 méter<sup>1)</sup> castellum utal különösen az ő rendszerére.

Domitianus és Trajanus reformjainak üdvös gyümölcsei nem vártak a Neckár elzárt völgyén sem sokáig magukra s a római uralomnak meghódolt bennszülöttek itt is gyorsan alkalmazkodtak az új világhoz. A limeskutatások egyik szerencsés eredménye a *Köngennél* napfényre hozott mérföld-ozlop<sup>2)</sup> is, mely nyilvánvalóvá teszi, hogy Domitianus limes-vonalát Rottweiltől (*Aræ Flaviae*) északra *Hadrianus* birodalmi útvonalá emelte s az egykori helvéta szállások *civitasokká* tömörülve, szép virágzásnak indultak. *Hadrian* mérföldmutatója Rottenburghoz jelöli a *civitas Sumelocena* fekvését ilyenformán: In h. d. d. I · O · M · platiaeda(uni) c(ivitatis) Sumelocena(n)s(is) vici Grinar(ionis) maceriem d(e) s(uo) p(osuerunt).<sup>3)</sup>

Egy további felirat ugyanonnan a *Vicus Grinario* központján *Zangemeister* élelméjü megfejtése szerint *Köngent* igazolja. Minthogy a *Peutinger-tábla* XXII római mérföldjét a köngeni mérföldjelző XXIX-je *Grinario* (Köngen) és civitas *Sumelocena* = Rottenburg tényleges távolságának is megfelelő, tehát erre nézve kétség nem foroghat fenn. Sőt *Grinario* köre Cannstadt, a római *Clavenna* határáig terjedt, hol a III. század elején a *Genius loci* mellett *Grinario* kerület geniusát is befoglalta áldozatába a *Legio XXII pr. p. f. Antoniniana b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)* In h. d. d. Jovi et

<sup>1)</sup> *Hettner*: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimes-Commission vom Ende November 1896 bis Ende Dezember 1897. *Archaeologischer Anzeiger* 1898. Nro 1.

<sup>2)</sup> *Lachenmayer*: Westdeutsches Korrespondenzblatt 1800. Sp. 33. *Westdeutsche Zeitschrift* 1901, 5.

<sup>3)</sup> *Haug-Sixt*: *Die römischen Inschriften und Bildwerke Württembergs* 383. lapján 497. szám, *Zangemeister* értelmezése és kiegészítése.

*Junoni reg(inae) et Genio loci et G(rina)rionis Sep(timum) Verus mil(es) leg(ionis) XXII pr. p. f. Antoniniana b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)*.<sup>1)</sup> Ime tehát két helvéta nemzetség névből alakított a római kormányzat tapintata virágzó civitust s a lakosság faji jellegét annyira kiméli: hogy, a mint láttuk, *Köngenben Mercur Visucius et Sancta Visucia* germán istenségnek épen egy *decurio* áldozatot mutathatott utóbb be. Ez a *Visucius Mercur*<sup>2)</sup> vagy csak egyszerűen *Visucius*<sup>4)</sup> istenség a *Neckar* völgyén a torkolatig el vala terjedve, mert épen *Speier* átellenében *Hockenheim*-nál és *Heidelberg*-ában szentélyei jelentkeztek.

Ez a gyors fejlődés és népesedés a *Neckar-völgy* municipialis telepeitől a határvonal eltávolítását tevé szükségessé s

<sup>1)</sup> *Brambach*: *Corpus Inscript. Rhenarum* 1576 perit

INH D D IOVI  
ET IVNONI REG  
ET GENIO LOCI  
ET GERIONIS SEP  
VERVS MIL LEG  
XXII ANTONIAN  
BF COS PRO SUA  
ET SVOR DIV  
ANTON

*L. Appian* Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae sed totius fere orbis summo studio ac maximis impensis Terra Marique conquistae feliciter incipiunt. *Ingolstadii* (in aedibus P. Apiani) MDXXXIII fol. 461. lapján.

<sup>2)</sup> *Brambach*: *Corp. Inscript. Rhen.* 1581 dem 11-ten Julius 1832 zwischen dem Dorf und den sogenannten Burgackern. *Hockenheim*

DEO MERCVRIO VI  
SVCIO E SAC E VISV  
CIE P · QVARTIONIVS  
SECVNDIVS DECV

VI SVMA EX IVV · S · L · M.

<sup>3)</sup> *Brambach*: 1696 ungefähr eine Stunde von diesem Dorfe... *Speier* gerade gegenüber.

VISVCIO  
MERCVRIO  
SENILIS  
MAS · SE  
S · L · L · M

<sup>4)</sup> *Brambach*: 1704. *Heidelberg*. Fennebb közölve.



Hadrianus, a ki birodalma más részében is nagy tevékenységet fejtett ki ezen a téren, a ki a róla elnevezett vallumot telepítő Scotiában is, s olyan helyeken, hol a barbárokat nem folyók, hanem csak limesutak választják el egyebütt és sorompókat emel. Mint életírója feljegyezte: *Locis in quibus barbari non fluminibus sed limitibus dividuntur, stiptibus magnis in modum muralis saepis funditus tactis atque connexis.*<sup>1)</sup>

Mintogy pedig Dio<sup>2)</sup> szerint is egész birodalmában revideálta Hadrian a határvédelmet s Afrikában, Britanniában szintén fennmaradtak ilyenmü alkotásai, ha mindjárt más bizonyítékkal nem rendelkezünk is a hivatolt passusnál, azért bizvást neki tulajdoníthatjuk a raetiai és germaniai oldalon egyaránt constatatalt falszerű palánkolást. Hadrianus 121-ben Taraconában megfordulván, kevéssel utóbb 122/3-ra helyezhető ez a berendezkedés. A többsorososan levert vastag fahasábok hézagait kövel, földdel tömték ki annak idején s kívül is lesúlykolták, kövel vértézhették. Mindez ma alakatlan korhadvány és hulladék alakjában mutatkozik; de a czölöpözésnek néhány nedves réten meglepően ép darabjai egykori kinézését is híven illusztrálják, úgy a mint fennebb (9. ábra) részleteztük.

Britanniában a Vallum Hadrianum alapterve felel meg lényegileg ennek a systemának, habár ott is egy északi falkerítés a voltaképi határvár, mely előtt észak felé egy sáncolat halad. *Délre* a faltól 25—50, sőt 800 méterre váltakozó távolságban fut a 8—10 m. széles és 3 m. mély árok, melynek partjain jobbra-balra egyenlően felhalmozták a kilapátolt földet. Haverfield oxfordi tanár a német limesbizottság kiküldöttével, Sarvey tábornokkal tartott helyi szemlén ezt a sáncot nyilvánítá az eredeti limeshatárnak, a falépítményt pedig a betörések gátjának.

A *pallissad*-építést Raetia és Felső-Germania egész területén egyidejűleg vihették keresztül, nagyjában követvén a régibb őrvonalat, melynek rombadólt fatornyai (l. 14. ábra) idézték fel a limes kutatóknak oly sok fejtörésébe került ú. n.

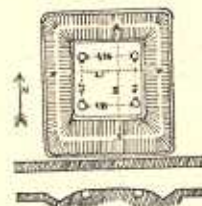
<sup>1)</sup> Vita Hadriani 12.

<sup>2)</sup> Dio 69, 9.

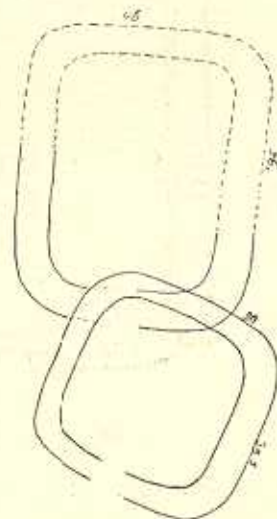
<sup>3)</sup> Sarcey: Die Abgränzung des Römerreiches. Westdeutsche Zeitschrift XIII. Heft II.

*Begleitungshügel*-eket. (10. ábra.) Különösen meglepő a raetiai oldalon Günzhäusentől<sup>1)</sup> délnyugatra valami 15 kilométer hosszúságban a későbbi határfal daczára fecskéfarkas keresztgerendáival feltűnő *garád* (9. ábra), melyhez hasonló részletek mutatkoznak az Odenwaldban Welzheimtől Walldürnig, a *Wetterau* és a *Taunus*-ban is, hol a hatalmas czölöpösor láttára jutott eszébe Jacobinak<sup>2)</sup> Hadrian határepítményeiről szóló életrajzi részlet.<sup>3)</sup>

De a szigorúbb határvédelemmel egyidejűleg a cohorsok és alakkastellumait is közelebb helyezték a védvonallhoz s a háttérben már nagyon távolmaradt földvárak (15. ábra) helyett kőből építették meg, sőt a fa-őrházakat (14. ábra) is kőbástyákkal (11 és 12), apró burgusokkal kezdték kicserélni. Ily módon az őrséget is a határszélre telepítették ki s a Dunától a Rajnáig sorakozó apró várak őrtornyok sűrű láncolatára bontották az eddigi erősebb, compactabb várőrséget.



14. Ábra. Sánczsal övezett első időszakbeli őstorny rendszeren négy faoszlopra építve.



15. Ábra. Első időszakbeli földvárak a Taunusból. (Kemel).

Ezt a tetszetős reformot azonban hadászatiilag mégis gyengébbnek mutatták a következmények az előbbi rendszernél, mert a csekély népességű őrszemek még oly hosszú sorozata sem pótolhatta a nagyobb csapattömegeket összpontosító tábor-

<sup>1)</sup> Kohl: Limesblatt 322 és Eidam no 388.

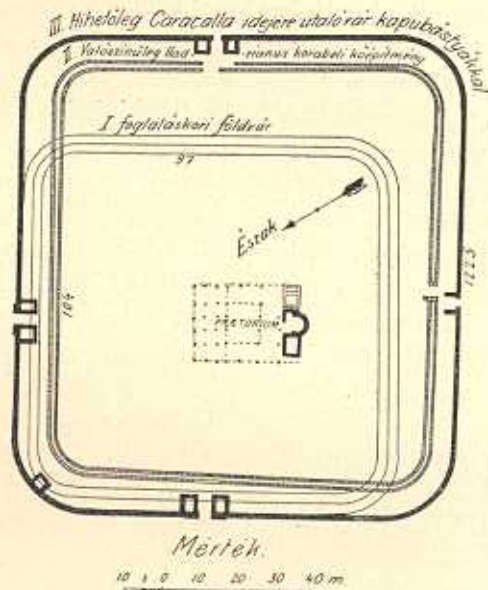
<sup>2)</sup> Jacobi: Limesblatt 227.

<sup>3)</sup> Spartian: 12.



helyek előnyeit, s mert a taktikai egység széttagolásával nélkülözé a hadjáratok sorsára legtöbbször döntőleg irányuló támadó képesség biztonságában és fölényében rejlő nagy erkölcsi erőt.

Az 550 kilométernyi hosszú őrvonal így teljesen az offenzívára vala utalva s a mint a következményekből ki is derült, hevesebb ellenséges támadás elhárítására époly képtelen vala, mint a fenyegető invasio megelőzésére s az elnyújtott őrvidéket



16. ábra. A Tannusban létező Caesarsburg várának három időszakos alaprajza.

lengé pókhálószálként szakítá szét nem egyszer a chattok és allamannok elszánt, bátor népsége, s míg a legiök törzsetől messzire eső segédcsoportok meglepetésükből felocsúdvá ismét összeszedhették magukat, rendesen jó messzire kalandoztak a betörők s minden elérhető felprédálva, zsákmánnyal megrakodva ismét visszavágtattak hegyeikbe, vagy mocsaraik hozzáférhetetlen zugaiban vettek egérútát.

### VIII. Antoninus Pius határvédelmi reformjai. A Numerusok szervezése s a kőbástyák rendszerezésével a régi fatornyok kicserélése. Az Odenwald-vonal kiegészítése Walldürn—Miltenberg közt.

A Britanniában foganatosított határvédelmi munkálatokkal egyidejűleg a raetiai és germániai végeken megindított bővítések és átalakítások Antoninus Piussal érték el betetőzésüket. Őt is, mint *Hadrianust*, épen a brittonoknál szerzett tapasztalatok indíthaták a Duna és Rajna védvonalának reformálására. A 142-ben szerencsésen lecsendesített britanniai belvillongások után (*summotis barbaris*) tömegesebben kezdenek mutatkozni, eleinte a *Neckar* mentén *Domitianus* castellumainak átépítésénél, majd onnan keletre az *Odenwaldra* kihelyezett szélső határvonalon ezek a nemzeti jellegű kiváltóságokkal szervezett s legtöbbször a közel folyóról elnevezett *numerusok*, melyek származásuknak megfelelőleg *N(umerus) BRIT(onum)* nevet viseltek, főleg eleinte; de már 145/6-ban *BRITT(ones) TR(ipucienses)*ekkel találkozunk a *Neckar* mellett, *Wimpfen* közelében, a herceg *Leiningen-család* parkjában állott burgus romjaiban.<sup>1)</sup>

A jelekből következtethetőleg Antoninus Piusnak tulajdoníthatjuk az *Odenwald* legkülső védvonalát. Különösen a *Haghof Lorchtól Walldürnig* 80 kilométer egyenesben haladó vallum castellumai mutatkoznak a *brittonok* alkotásainak s ha *Walldürntől délre Haghofig Hadrianustól* eredhet is az a meglepő egyenes vallum; de *Walldürntől északra a Majnáig, vagyis Miltenbergig* kétségtelenül Antonius Pius teremté meg az összeköttetést. A 70×75 méter *numerus-castellumok* azonban akárhányszor *cohorcastellum* szomszédságában tűnnek fel, mintha

<sup>1)</sup> Hettner: *Archaeologischer Anzeiger* 1897.

G. = I(mper. Tit. Ael. Hadr. Ant. Au)G (pio pont max trib.)  
 POT VIII. C POTVIII C(os IIII p. p.)  
 BRITT. TR BRITT(ones) TR(ipucienses Cla)  
 RO. II. ET S RO II ET S(evero cos)



a hűségükről, megbízhatóságukról még kevésbé ismeretes idegeneket némi ellenőrizés alá helyezték volna. Tacitussal szólva: non ut arcerunt, sed ut costudirentur. Így a nevével Marcus Aureliusra valló Oehringen az Odenwaldban bélyegeivel és oltáiraival dokumentálja a bizalmatlanság eme látszatát. Az ott 1896-ban kiásott bélyegek szerint az őrség tagjai valának:<sup>1)</sup>

1. NVM(erus) Brittonum M(urrenses)

S · V · C · V ·

2. N · BRT. CAL = N(umerus) Britt(onum) Cal(densis).

3. Majd társszolgálatot teljesített ugyancsak bélyegeiből megállapíthatólag a

COH · I · HEL(vetorum).

A két csapat együttes munkásságát azonban két oltár-töredék<sup>2)</sup> is hirdeti a későbbi időkben:

pro salute d. n

(Liberorum) NQVE (et)

domus EIV (s

(ne) MESI P · CoR(nelio) N

O LEG · AG · PRP (pro praetore)

CoH · I · HelV(etorum) ET BRIT(ones)

AVRE(lienses) SVB · CvR(a) C · V

TITI S LEG EX CoR

valószínűleg centurio Legionis XXII PR (?) s Coh(ors) I. Helv(etorum) et Brit(tones Aurelienses).<sup>3)</sup>

A második töredék, fájdalom, még hiányosabb.<sup>4)</sup>

C

MO · E · I

DE · P · CoRNE

O LEG · AVG · I

ELVE EBRI

CVRA C /

EX CoR

vagyis (Cohors I. H)elve(torum) et Britt(ones Aurelienses).

<sup>1)</sup> Archaeologischer Anzeiger 1905. Heft 2. 109. lapjain.

<sup>2)</sup> Brambach: Corp. Inscr. Rhen. Nr. 1559. Mommsen az utolsó sor S betűjét Singualisnak olvasta.

<sup>3)</sup> U. o. Nr. 1560.

Majd a germaniai és ractiai összeszögellésben *Welzheim-nél* a kettős uralkodók valamelyike alatt a *N(umerus) Brit(tonum) et exploratorum* parancsnokával (*praepositus) Marcus Octavius Severus centurio leg(ionis) VIII Aug(ustae) Dianának* hozott áldozásával a *N(umerus) Brit(tonum) et explorat(orum) Naumaningensium*<sup>1)</sup>, melynek egy töredékes oltárköve<sup>2)</sup> Jupiternek szült. A szintén többször említett BRITT(ones) TR(ipucienses) mindjárt Antoninus Pius idejében állomásozhatott itt s vagy magáról a helyről, vagy az odaváló néptörzsről kaphatta sajátos nevét.<sup>3)</sup>

A Neckarvölgyi Boeckingben 148-ban FORTUNAE RESPICIENTI szentélyt (sacrum) épített Nasellius Proclianus centurio Leg(ionis) VIII Aug(usta) praepositus C(o)hor(tis) Helvetorum.<sup>4)</sup> Ugyanő SOLI INVICTO MITRAE<sup>5)</sup>, sőt APOL-

<sup>1)</sup> Brambach Corpus Inscript. Rhenarum 1751 a gymnasium tulajdonában levő szép oltár.

APPOLINI ET  
DIANAE N. BRIT  
ET EXPLORAT  
tripos NEMANING. C. duo  
AGENTAVREL cornua  
FIRMINO. 7 copiae.  
LEG XXII · PR P F ·  
V · S · L · L · L · M · IDIBVS  
AVGVS ORFITO  
ET RVFO COS

<sup>2)</sup> Ugyanott 1757.

I · O · M.  
N BRIT.  
NB M. ANG  
OB LEXIIVS  
BR 7 S VS  
EG XXII PR  
V · S · L · L · M.

Az 1786-ban Heim által a város falából hibásan lemásolt kő, fájdalom, elveszve, tovább nem hasonlítható össze. A 3-dik sor NEMANG vehető. A 6-dik sorban LEG XXII PR állhatott.

<sup>3)</sup> Hettner: Archaeologischer Anzeiger 1894.

<sup>4)</sup> Brambach: Corp. Ins. Rhenarum 1853.

<sup>5)</sup> U. o. 1584.



LINI PYTHIO<sup>1)</sup> is áldozott. A limesásatással feltárt fűrdőben a Cohors I Helvetorum bélyegei mellett, BRITT(oni) MVR(enses) s a LEG VIII és a LEG XXII bélyegei<sup>2)</sup> is képviseltették magukat. Ugyanott COMMILI FORTUN(ae)<sup>3)</sup> emelt szentélyt Cassianus Troianus centurio Brittonum. Minthogy a COH(ors) I Helvetorum itt mutatkozik először, egészen valószínű, hogy ezt is a Numerus Brittonummal egyidejűleg szerveztette Antoninus Pius.<sup>4)</sup>

Odább Benningennél Vulcannak állítottak templomot, a VICANI MVRREN(SES)<sup>5)</sup> s a darmstadti muzeumban erről a vidékről (Numerus) CATTHAR(ensium)<sup>6)</sup> képviseli.

Lennebb Neckarburkennél a Numerus Brittonum Elantiensium castelluma következett s innen északra az Odenwald nyugati nyulványain át a Majnáig a Britt(ones) Tri(pucienses) szolgáltak. Így Neckarburkentől Trienzig a Numerus Br(itonum) El(antiensium) tartotta az őrséget, mert 44×45 m. burgusából egy töredékes feliratát bírjuk: <sup>7)</sup>

AELIO

NMAX M(arti)

numerus BR(ittonum) EL(antiensium)

s az 1842-ben kiásott burgus romjaiból egy oltártöredéken is

I

TRBI

BRTR = Brit(ones) Tr(ipucienses)<sup>7)</sup>

<sup>1)</sup> U. o. 1590.

<sup>2)</sup> Hettner: Archaeologischer Anzeiger 1897.

<sup>3)</sup> Brambach: Corp. Inscript. Rhenarum 1592.

<sup>4)</sup> Brambach: Corp. Inscript. Rhen. 1596.

INH · D · D  
VOLKAN  
SACRVM  
VICANI  
MVRREN  
SES V · S · L · M

<sup>5)</sup> Brambach: Nr. 2001.

<sup>6)</sup> Hettner: Archaeologischer Anzeiger 1898. Nr. 1.

<sup>7)</sup> Brambach: Corpus Inscript. Rhenarum 1745.

feltüntek. Schlossau numerus-castelluma (75×79 m.) is ezek oltárát szolgáltatta:<sup>1)</sup>

FORTVNAE SA'///  
BRITTONES TRIP  
QVI SVNT SVB CVRA  
T MANI TF POLLIA  
MAGNI SENOPE  
7. LEGXXIIPP EOR

Würzbergen Eulbach felé közvetlen az út mellől szintén elé került egy oltárak: <sup>2)</sup>

curTIO  
nuM(erus) TRI(putiensium  
eT IMP  
aNT IIII Cos

És a Majnához lejtőleg Miltenbergtől délre Amorbachból ismerjük a Nympháknak szentelt oltárt.<sup>3)</sup>

Hogy a Cohors I Helvetorum tényleg Antoninus Pius alatt a numerusok feltűnésével egyidejűleg szolgált a limest, annak még több felirati bizonyítékát találjuk éppen innen. Így 148-ban NASELLIVS PROCLIANVS 7(centurio) LEG(ionis) VIII AVG. PRAEPOSITVS C(o)HOR(tis) HELVETORUM FORTUNAE RESPIICIENTI SACR(um) állított.<sup>4)</sup> Ugyanazon esztendőben NASELIUS PROCLIANVS 7(centurio) LEG VIII AUG APOLLINI PYTHIO

<sup>1)</sup> U. o. Nr. 1732.

<sup>2)</sup> U. o. 1392.

<sup>3)</sup> U. o. 1745.

N Y M P H I S · N ·  
B R I T T O N  
T R I P V T I E N  
S · V B · C V R A  
M · V L P I M A L C  
H I · Z · L E G X X I I  
P · R · P · F ·

A szép oltár elveszett s Appiannak köszönhetjük másolatát.

<sup>4)</sup> Brambach: Corpus Inscript. Rhenarum 1583.



SAC(rum) épített szintén TORQVATO. ETIVLIANO CO(n)-S(ulibus).<sup>1)</sup> Ugyanott DEO TARACVNO<sup>2)</sup> german jellegű helyi istenségnek, I. O. M<sup>3)</sup>, valamint SOLI INVICTO MITRAE<sup>4)</sup> szentélyeket állítottak. Ez a NASELLIVS PROCLIANNUS, a LEG VIII AVG centurioja az Apollo pythiink, valamint a FORTVNAE RESPICIENTINEK szülő (1590 és 1583), szentélyeket is 148 körül építhette, mikoriban a Cohors I Helvetorum teljesíté akkorigban itt a szolgálatot. Ezzel a cohortissal SENO MATONAK is áldozatot hozott említett legio egyik centurioja.

A raetiai oldalon szintén sikerült a Britanniából toborzott őrség tevékenységét beigazolni; csakhogysokkal későbbi időkre szól Theilenhofennél<sup>5)</sup> a C(ohors) III BR(ittonum) szereplése. Ugyanezt a *Duna* mellett a kiindulási állomáson *Einignál* (Abusina)<sup>6)</sup> említi utóbb a Notitia Dignitatum.<sup>7)</sup>

Északon a Taunus alján Capersburgban a centurio verediariorum (Numeri (Niddentis) áldozati táblát állított a Genio locinak<sup>8)</sup> s a limesvonal legutolsó feliratát is annak a Numerus Niddensisnek köszönhetjük 250-ből.<sup>9)</sup>

A raetiai oldalon a *numerusokkal* párhuzamosan a COH.

<sup>1)</sup> U. o. 1590. rep. 1765.

<sup>2)</sup> U. o. 1589.

<sup>3)</sup> U. o. 1587. inter pagus Boechingen et Neekargartsch rep. IWL VICT E(centurio) LEG VII(i) AVG(ustae).

<sup>4)</sup> U. o. 1584. ad Heilbrunnam vico Rechinga(sic) propter vian non edneta in quinque pedes lata unum et sesuissim Witth. a Gamansio anno MDCXV 26. Maji . . . Jaeger late Staelino.

<sup>5)</sup> Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimescommission von Ende November 1892 bis Ende November 1893. Archeologischer Anzeiger 1893 Nr. 4.

<sup>6)</sup> Corpus Inscriptionum Latinorum III. 11. 996 és pedig: a lands-huti muzeumban Ohlenschläger Ausland 1883 p. 364. és Westd. Korrespondenzblatt, Römische Truppen 1883. p. 44. Schreiner Verhandlungen des historischen Vereins für Niederbayern XXII. 1882. p. 238. CHO III BR.

<sup>7)</sup> Az einigi muzeumban CHO II BR bélyeg Notitia Dignitatum occid XXXV. 25: tribunus cohortis Brittonum(sic) Abusina.

<sup>8)</sup> Limesblatt Nr. 27. 1893.

<sup>9)</sup> Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimesc. 1896/7. Archeol. Anzeiger 1898.

1. BRECO(orum)ot foglalkoztatá Antonius Pius. Így Pfünzben a porta sinistránál még 1868-ban ráakadt a mostani ásatások buzgó vezetője Winkelmann az emléktáblára:<sup>1)</sup>

IMP CAES TT  
AEL HADR.  
ANTONINO  
AVG PIO  
COH I BR

Ugyanonnán került elé még egy másik emléktáblatöredék:<sup>2)</sup>

Imp. c(AES DIVI H(adriani)  
(fil) T AEL(io) HAD A  
(nto)NINO AUG. (Pio)  
(c)OH I. BRE(u)Co(rum)  
D V(aleria) V(ictoria) BISTO(r)  
QUAT(o) OB V(irtutem)  
APELLA(ta)

Ezek szintén a regibb földváraknak kőcastellumokká átépítésével és a kőbástyák, burgusok beiktatásával állnak összeköttetésben épen úgy, mint a Taunusban a Saalburg oltárköve, mely Antonius Piust dicsőíti:<sup>3)</sup>

IMP CAES divi  
HADRI Fil divi  
TRAI PArthici  
NEP DIVInervae  
PRONEOTaelis  
HADRIANo atoniano.

A numerusok általában kiváltságos tagjai valának a határőrségnek s a többi csapatoknál Hadrianus által beszüntetett saját nemzeti viselet és fegyverhasználat előjogával

<sup>1)</sup> Corpus Inscriptionum Latinorum III. 11.933. 0-69 magas, 0-7 széles emléktábla.

<sup>2)</sup> Corp. Inscript. Latin. III. 11.931 (= 5913 Ephemeris epigraphica II. u. 1063. Boissard közlésében Cod. Gratz F. 16. onnan vette át az Ephem epigraphica. Ohlenschläger a müncheni akadémia kiadványai-ban 1887 p. 192. Mommsen Westdeutsches Korrespondenzblatt 1887, 161. lapján az 5 sor D-jét ∞ = milliarera értelmezvén. Ő fejtette meg az egészét. Ide tartozik még a 11.932. sz. töredék is.

<sup>3)</sup> Brambach: Cor. Inscr. Rhenarum 1425. a hamburgi muzeumban.



teljesíték a szolgálatot. Parancsnokuk azonban mindig legiobeli centurio.<sup>1)</sup> Így Amorbachnál, Schlossauban például egy centurio legionis XX PR. P. F. a parancsnok épügy, mint a N(umerus) Brit(onum) et explorat(orum) Nemaning(esium)nak Aschaffenburgban, hol BRITT(ones<sup>2)</sup> TR(íputienses<sup>3)</sup> is állomásoztak. Stn . . . et Brit(tones) gentiles (et) officiales Brit(tonum et) dedictic(orum) Alexandrinorum élén Walldürben 232-ben Titus Flavius Romanus centurio leg(ionis) XXII pr(emigenae) p(iae) fi(idelis) állott. *Welzheimban* a sokszor emlegetett germániai ractiai sarokponton Marcus Octavius Severus centurio legionis VIII Augustae vala praepositus a N(umeri) Brit(tonum) et exp(loratorum)nak.<sup>4)</sup>

Ezekből a felirati emlékekből láthatólag rendes legiobeli parancsnok vezénylete alá helyezték az idegen vagy bennszülött elemekből szervezett numerusokat. A VIII. és XXII legiók centuriói teljesíték a parancsnokságot, habár maga a legénység is annyira beleélte magát új helyzetébe, hogy altiszti megbízatásokat kitüntetésszámba vette s Fortuna, Mars, Hercules, Diana, Mercur, Apollo kegyeiért csak úgy esengett, mint a tiszta római kartársak. Nemzeti hajlamaít azonban nem dobta teljesen áldozatul ez a romanizált elem sem s kedvenc ősi isteneihez, a hol a vezénylet türelmessége lehetővé tette, hiven ragaszkodott, sőt a római isteneket is hazai vonásokkal tette magára hozzáférhetőbbé.

S a római fővezénylet a lojális magatartás daczára még jó ideig bizalmatlanul viselkedett mégis a numerusok iránt. Ennek a bizalmatlanságnak megnyilatkozását látjuk a *parancsnokok* megválasztásában is. Antonius Piussal egészül ki tehát a limes körvonala arra az alakra, a mint azt nagyjában már Cohausen bemutatta s a mint közönségesen emlegetni szokták. Ezzel (lásd térkép-melléklet) éri el egyuttal legnagyobb kiterjedését is Felső-Germánia keletre és Raetia északra a germán népek felé. A korábbi rendszerek földvárait kőépitmények váltják fel, olykor tetemes bővüléssel, a mint azt a Capersburg több-

<sup>1)</sup> Brambach: Corpus Inscript. Rhen. 1732 és 1745.

<sup>2)</sup> Brambach: Corpus Inscript. Rhenarum 1751 és 1757.

<sup>3)</sup> Archeologischer Anzeiger 1847.

<sup>4)</sup> Hettner Archeologischer Anzeiger 1894.

szörös átépítésével illusztráljuk. (L. 16. ábr.) Az őrállomásokon több ízben a sziklaszálból kierőszakolt kőburgusok keletkeznek. (L. 10. és 11. á.) A Hadrianus által bevezetett palánképitmény (9. ábr.) is érvényben marad s a határzár a lehető legszigorubbán érvényesül nemcsak katonailag, de kereskedelmi tekintetben is.

S ennek a reformnak egyik következményeül a véd-személyzet is kitelepszik a távol hagyott castellumokból is az őrvonalra s a népes támadásra képesítő alaptáborhelyeket kisebb várdák sűrű láncolata váltja fel, mely a germán heves támadások erejét ritkán hívja ki s komoly veszedelmek idején minduntalan szétfoszladozik.

### IX. Marcus Aurelius hadi rendje a marcoman háborúk tanúságai folytán. Commodus és Septimius Severus kiegészítő intézkedései. Caracalla 213-beli háborúja a ractiai limes vonaláról kiindulva. A ractiai 178 kilométer határ elfalazása. A limes végromlása.

Antoninus Pius határbővítése akármilyen szépen vala is tervezve, kőbástyái, táborhelyei bármilyen nagy erősségét képezék is a határvédelemnek, a germán szövetségesek mégis átszáguldoztak a megdönthetetlennek képzelt határgyepükön. A chattok Raetiában és Felső-Germániában is megkísérlették a betörést s kétségenkívül részesei valának annak a germán invasióknak, mely az Alpokon túl hatolva, Italia kapuit kezdék a marcoman háborúk zürzavarai közepette döngetni.<sup>1)</sup> Marcus Aurelius az alpesi hágók és útszorosok biztonságát 166—170-ben a LEG(io) III ITAL(ica)nak a dunai limesvonal fejéhez Castra reginába (Regensburg) áthelyezésével s a tartománynak rendes parancsnoksággá szervezésével próbálta növelni.

A legiót mindjárt elfoglalják a marcoman támadás okozta rombolások nyomainak eltüntetésével, a felperzselt őrállomások újjáépítésével. A földvárak átépítését is siettetni kelle s ezt a munkát még Commodus idejében is javában folytatják.

<sup>1)</sup> Römische Geschichte von Theodor Mommsen V. Band 146. lapján.



Az Altmühl középső fordulójában. Pfünz közelében *Böhmengennel* 182-ben fejezik be a legio vexillariusai a 78×95 méteres szabványyszerű castellumot a felavató emléktáblából láthatólag a Cohors I. Breucorum legénységével osztóztatva a munkában. Míg t. i. Julius Julianus centurio a legio kirendeltségével a védősánczokat állította elé, addig a Cohors I. Breucorum Aelius Fortussal a legio III Italica centuriojával a két kaput s annak négy védőbástyáját építteté meg. A kapukból t. i. a porta principalis sinistra és a porta princip. dextra készült el s a porta praetorira és p. decumana kimaradt. Ezt a rendszert követhették a pannoniai limes castellumokon s Daciában, hol a kisebb castellumok alapterve is nagyon emlékeztet a böhmingerre. Épen azért nem lesz érdektelen az 1898-ban Winkelmann birtokos által kiásatott emléktábla egész szövegével megismerkednünk:

IMP · CAESAR LVC · AVR · ANTONIO  
AVG · COMMODO ARMEN PARTH  
GERMAN SARM TRIB · POT VI CO III PP  
SPICIO CERIALE LEGAVG · PR PR EX  
LEG III · ITAL · VALVA FECE C A IVL sic 5  
IVLIANO 7 LEGIIIITA ITEM PORTASCVA sic  
TVRRB IIII PERFEC AB AEL FORTE C  
LEGIII · ITAL PRAEP COH I · BR IMP III BVR

Zangemeister megfejtése szerint:

Imp. Caes Luc(io) Aur(elio) Antonino  
Aug. Commodo Armen(iaco) Parth(ico)  
German(ico) Sarm(atico) tri(bunicia) pot(estate) VI co(nsule)  
III p(atre) p(atriciae)  
Spicio (= Sulpicio) Ceriale leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)  
vex(illarii)  
leg(ionis) III Ital(icae) vallum fece(runt) c(uram) a(gente) Iul(io)  
Iu(l?)liano (centurione) leg(ionis) III Ital(icae) item portas cum  
turrib(us) IIII perfec(tus) ab Ael(io) Forte c(enturione)  
leg(ionis) III Ital(icae) praep(osito) coh(ortis) I Br(eucorum)  
imp(eratore) III Bur(ocor).<sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> Winkelmann és Zangemeister: Limesblatt 1899. n. 32. p. 879. Megemlítette Popp tábornok Monatsblatt des historischen Vereins für Oberbayern 7. 1898. p. 147. Hettner is közölte Bericht über die Thätig-

Spicius Cerialis Raetia legatus Augusti pro praetore itt mutatkozik feliratilag először be; de ennek segítségével egy már 1890-ben a pfünzi-castrum közepén szintén Winkelmann által kiásott s akkor kelően nem értelmezhető régiebb feliratról is megállapítható, a hogy Cohors I Breucorum ugyancsak Spicius Cerialis legatus augusti pro praetore parancsnoksága alatt 183/4-ben a pfünzi régi castellumon dolgozott,<sup>1)</sup> nyilván a marcoman háborúk károsításait pótolgatván:

imp. caes.	VI AVREL
	commodo ANTO
nino pio	(IVG · GERM
sarma	(TIC · COS · IIII
coh I	(BREVC ·
Spicio c	(ERIALE
leg	(aug. p R PR

Commodus limes-szervezési actiójával állhat kapcsolatban a Kemptennél 1880-ban felmerült, de nehezen olvasható emlékkő is. De Commodusnak magán a limesvonalon, benn az Odenwaldban, Osternburken kapufelratta még közvetlenebb

kei der k. Reichlimescommiss. 1896. Archaeologischer Anzeiger 1899. évf. 89. lapján. Az Armenicus et Parthicus jelzők nem jönnek elő Commodusnál soha, itt tehát a lapidarius Marcus Aurelius ec Lucius titulusait keverte bele. Ép úgy példátlan a Lucius praenomen, mert Commodus trónralépése vagyis 180. márcziusa után atyja praenomenjeit vette fel és használta 190-ig. Commodus neve ki van vakarva s utólag festékekkel helyreállítva.

<sup>1)</sup> Corpus Inscriptionum Latinarum III. Supplementum. Fasciculus tertius. MDCCCLXXXIII p. 1855. N. 11933. A 6 sort Fink M · PETALE Winkelmann FE/ALE. A nehezen olvasható feliratot Fink közölte a müncheni Akadémia kiadványaiban 1891. év 430. lap.

<sup>2)</sup> Corpus Inscriptionum Latinarum III. 110984.

RO  
auREL ANTON(ino aug.  
pio feP · M · TRIB · POT ·  
PROCOS P · P · F(ortis)  
siMO ac FELICISsimo  
INCRpi DOMIno  
DVLgentISSImo  
\E III

Ohlenschläger a müncheni Akadémia 1887. kiadványa 174. lapján Commodusnak tulajdonítja, holott a 2. 3. sor Aug pio Fe||(ici) és nem



utalást tartalmaz. LEG(io) VIII AVg(usta) P(ia) F(elix) C(onstans) C(ommodo) A S(olo) F(ecit).<sup>1)</sup>

Az *Odenwald* állomásain a markomann háborúk sem zavarták meg a gyors fejlődést. Jagsthausenben 179-ben, Gratinus miles leg(ionis) VIII Aug. b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis), 186-ban a leg. XXII p. p. f. katonája, mint szintén beneficiarius consularis, tehát az ott ki- és bevezető keresztutak felügyelője Commodus császár jóvoltából áldozatokat mutatnak be Oehringennél, mely Aurelia nevével *Marcus Aurelius* hathatós intézkedéseire emlékeztet. Így Tede(us) Tacitus, a helyőrség medicusa 181. templomépítéssel illusztrálja a nyugodt, békés fejlődés menetét.<sup>2)</sup>

Septimius Severus építkezési buzgalma szintén érvényesült a felső-germániai limesnél. Emsnél egy felirattöredék a 198-tól vele augustuskodó két fiával 198—211 közt következőleg dicsőíti:

IN · H · C · D · . . .  
 PRO SALVTE imp. l. Septimi Severi  
 eT M. AVREL Antonini augg. et  
 p. SEPTIMI getae caesaris vexil  
 latIO VETERa . . . . .  
 O AVIO MONTE · I . . . .  
 O · A SOLO FACIENDum curavit.<sup>3)</sup>

A raetiai limes külső szárnyának megerősítésével párhuzamosan északi Germániában is erélyes intézkedésekkel tette magát emlékezetessé Commodus kormánya. Niederbiehernél a legutolsó évek ásatásai a numerusok számát a N(umerus) *Divitiensis* szaporitá. A katonai fürdő építői közt a bélyeges téglák szerint a LEG VIII a LEG XXII legénysége és a COH IIII VIN(delicorum)<sup>4)</sup> munkálkodtak. Itt is ellenőrző cohorsot nyert a *Numerus Divitiensis* a Cohors IIII Vindeli-

Pio Fel(ici) Aug. mint ő adja. Emlékeztet a Weissenburgban talált 11921 töredékre, melyet Mommsen így egészített ki: *Imp. Caes. M. Aur. Antonini f. Commodo Aug.* Pio Fel(ici) divi P(ii) nep. stb.

<sup>1)</sup> Limesblatt 667. lapján.

<sup>2)</sup> *Brambach*: Corp. Inscript. Rhenarum. 1558.

<sup>3)</sup> *Brambach*: Corp. Inscr. Rhen. 1543.

<sup>4)</sup> *Archaeologischer Anzeiger* 1898. Nro. 277—88. *Hettner*.

corumban. A castrin építését Ritterling 190-re állapítván meg, akkoriban fáradozhatott ez a Numerus is a határ biztosításán.

A Taunus-alji *Capesburgnál* Septimius Severus és két fia: *Caracalla* és *Geta* idejéből 208—11. közt először bemutatkozó Numerus Niddensis (a Niddától) egészen 250-ig híven szolgálja a birodalom érdekeit és illetéenkép hódol urainak.<sup>1)</sup>

IMPPP(eratoribus) L(ucio) SEP(timio) SEVERO  
 P(io) PERT(inaci) ET M(arco) AVREL(io)  
 ANTONINO AVGGG(ustis) ET P(ublio)  
 SELT(imio) (GETAE) CAES(ari) HORREVM  
 N(umerus) N(iddensis) CVRA(m) AGENTE  
 AIACIO MODESTOLE G(ato).

Ugyanezen legatus Q. Aiadius (Mo)destus Crescentianus leg(atu)s (au)g(ust)oru(m) Gross-Kotzenburgban is megörökötté nevét, nyilván egy határinspectio vagy localis támadás alkalmából.<sup>2)</sup>

PRO SALUTE VICTORIA ET  
 REDITU IMPP · CAESS · L ·  
 SEPTIMII SEVERI PERTINAC  
 IS ET M · AVRELI · ANTONINI  
 Et P · SEPTIMII GETAE PIORVM  
 AVGGG ET IVLIAE DOMNAE  
 AVGVSTAE MATRIS · AVGG · ET  
 caSTRORVM Q · A I A C I V S  
 moDESTVS CRESCENCIA  
 nusLEG... G... ORV... = leg(atu)s (au)g(ust)oru(m).

Ime tehát Septimius Severus katonai organizatióját a raetia limes őrállomásai is megéreztek s két fiának *Caracalla* és *Getának* 203-ban megkezdett britanniai hadviselését ünnepelheté Gross-Kotzenburgban 209/11-ben ezzel a szép oltárkövel.

A britanniai hadjárat most is, mint Antoninus Pius idejében, fontos határvédelmi intézkedésekkel állhatott kapcsolatban. Lehetséges, hogy már azalatt mozgolódni kezdtek a

<sup>1)</sup> *Archaeologischer Anzeiger* 1898.

<sup>2)</sup> *Brambach*: Corpus Inscript. Rhenarum 1452., találták 1835-ben egy ház pinczejében.



mindig résen álló chattok, hasznukra kívánván fordítani a fővezénylet másfelé irányulását. Lehetséges, hogy a szigorúbb határzár s az őrvidek parancsnokainak kiméletlensége szíftotta az elégületlenséget, mert a római katonauralom másutt is, például Pannoniában a megélhetési módok megszorításával, a határforgalom zaklatásaival akaratlanul szíftotta a szomszédos és így rájuk utalt népekben lázadás tüzeit.

Annyi bizonyos, hogy Caracallat mindjárt Britanniából visszajövet 212-ben<sup>1)</sup> Felső Germániába veszi útját, hol a *Saalburg* őrsége következőleg innepelte:

imP CAES. M aurel  
ANTONINO PIO fe  
LIC \ AVG PONTIF  
MAX · BRITAN · MAX  
PARTICO MAX  
TRIBVNIC POTES  
TATIS XV COS · I · //  
P · P PROCOS COI  
... .. ANTONINIA  
... .. de VOTANVM s ni  
maiestatique eius?

Azonban a császár beavatkozása sem hiúsíthatá meg az *allamannokkul* szövethozott *chattok* támadását, s habár a historikusok túlzottnak tekintik is Caracalla *majnai* győzelmét, feliratainkból láthatólag a limesvonal egész hosszában nagy örömmel hódolt a császár megjelenésének és diadalának az ellenségtől szorongatott helyőrség. Így mindjárt a Taunus alji *Holzhausenben* a *Cohors Treverorum*, melyet Caracalla *Antoniniana* jelzővel tüntetett ki, illetéknépen dicsőíti császársját.

[Im(eratori) CAES(ari) M(arco) AVR(elio) A(ntonino) pio  
f(ELICI) PARTH(ico) MAX(imo) BRIT(tannico) TRIB(unicia)  
POT(estate) XVI IMP(eratori) III CO(n)S(uli) III PRO-  
CO(n)S(uli) P(atri) P(atriciae) INVICTISSIMO AVG(usto)  
CO(h)ORS AJNTON(in)IANA TR(everorum) D(e)V(o)TA  
ET DEDICAT(a) (m)AI(esta)TI EIVS.<sup>2)</sup>

<sup>1)</sup> U. ott 1424. nahe an der Saalburg bei der römischen Heeresstrasse 1723 gefunden.

<sup>2)</sup> Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimescommis-

Hogy mily sokféle emlékjellel ünnepelte az érdekelt határőrség a *Caracalla* majnai győzelmét, arra szintén a *Holzhausen*i ásatásból újabb és jellemző bizonyítékokat szereztünk. Így a 106×135 m. cohors-castellum kapuját *Mars* oltárával is feldiszték. A csinos oltáron *Mars domborműve* és jelvényei, ú. m.: paizs, lándzsa és kedvenc madara: a lúd után e sorok olvashatók:

I(n) H(onorem) D(omus) D(ivinae)  
DEO MARTI  
C(ohors) A(ntoniniana) TR(everorum)  
SIG(num) M(a)RTI  
DESVO INSTIT(uer)VNT  
L(ibenter) (Laeti) M(erito)  
INST(ante) TI . . . C(enturione).<sup>1)</sup>

A Cohors Antoniana Tr(everorum)nak tehát nagy okai lehetnek a győzelem istenének kegyeiért hálálkodva biztosítani a jövőbeli pártfogoltatást, mert még egy Minerva szoborfej s egy szintén harci-isten szobortöredéke került elé a romokból<sup>2)</sup> a LEG XXIII. a COH(ors) III VIN(delicorum) téglabélyegével együtt.<sup>3)</sup>

Alig tiz esztendő múlva, 223-ban a Taunushoz még közelebb Zugmantel castellumának sánczeit, falait frissíti fel ugyanez a cohors *Antoniniana Treverorum*.<sup>4)</sup>

sion vom Ende November 1896 bis Ende Dezember 1897. Archaeologischer Anzeiger 1898 Nr. 1.

<sup>1)</sup> Möller: Westdeutsche Zeitschrift V, 32. lapján.

<sup>2)</sup> Hettner: Bericht . . . vom Ende November 1896. bis Ende Dezember 1897. Archaeologischer Anzeiger 1898, Nr. 1.

<sup>3)</sup> Limesblatt 687.

<sup>4)</sup> Brambach Corpus Inscript. Rhenarum 1549.

IMP · CAES M Aurelio  
Severo Alexandro PIO  
FELICI AVG PONTIFICI MA  
XIMO · TRIB · POT . . . .  
COS P · P · PRO cos  
TREVEROR um

. . . . .  
EODEVOTI  
MVRVM ASO fo  
MAXIMO ET a eliane cos.

M. Aurelius Severus Alexander neve kivakarva.



A Capersburg várában példáját láthatjuk eme várépítkezés fokozatos haladásának is. A Trajanusig számító (15. ábra) földvárrendszer Hadrianus kővárakkal (16. ábra) kezdi fölese-relni s Antoninus Pius Commoduson át Caracalláig foly a kicserélés gyakran, mint épen itt, ugyanazon vár területén. Ezt szemlélteti a 16. ábránk.

Egy neckarvidéki oltárkö 213/17. között *Heilborn* és *Beckingen* közeléből, *Mainsheim*ből Caracallat és anyját szintén dicsőíti: <sup>1)</sup>

IMP · CAES · MA  
PIO FEL . . .  
GERM · PON · MAXIM  
ET IVLLAE AVG MATRI  
CASTRORUM  
OB VICTORIAM  
GERMANICAM

A 213-ki háború jelentőségének sokatmondó tanujele egyébként a Raetia északi szélén 178 kilométer hosszúságban Einigtól, vagyis a Dunától a Sváb Jurán, a *Hadrianus murus caespitosus* helyett egészen Württemberg határáig vont 2'5 méter magas, 1 méter vastag határfal is. (Lásd térkép-melléklet.) Onnan kezdve az Odenwaldon s így tovább 320 kilométeren Felső-Germaniában 6 méter széles s 2'5 méter mély sánczot ásva (17. ábra) igyekeztek a most tapasztalt vehemens támadást megheiusítani. A határerősítés éle a chattok mellett az *allaman lovasság* <sup>2)</sup> ellen is irányult, melynek ügyességét, támadási erélyét ez a hadjárat tüntette ki a maga félelmességében. S hogy Raetiában a határ emez újabb reformálásánál különbséget tettek, azt nem bajos megérteni, ha a markomann háborúk alatt fölmerült germán kalandozásra s Italia közelségére gondolunk.

<sup>1)</sup> Brambach Corp. Inscript. Rhenar. 1573, an der Mainsheimer Kirche im Jahre 1838 entdeckt. Stacklin ib. muro lapis insertus est. A császár nevét utólag kivakarták.

<sup>2)</sup> Römische Geschichte von Theodor Mommsen, V. Band 143, lapján megemlékezik az allaman lovasság támadási ügyességéről, melyet az egykorú jelentések szintén magaslatoláig kiemelnek.

A megrendült birodalmi tekintély tehát egy időre ismét helyreáll s a határország köteles tisztelettel s megnövekedett önbizalommal bemutatja hódolatát a váltakozó esászároknak. Jagsthausentől délre Oehringenből nyerjük érdekes példáit ennek a mi hadseregünk fölesküvésére emlékeztető hódolásnak. Így 222-ben az orgyilkosok áldozatául esett *Heliogabalus* utódát: *Septimius Severus* mindjárt trónraléptével üdvözlik. <sup>1)</sup> Majd 237-ben *C. Julius Verus Maximinus* iránti



17. ábra. A Taususban általam megvizsgált római sínczrészlet a külső oldalról nézve.

hódolatukat diszes emléktáblával örökítik meg. <sup>2)</sup> A Neckar felső völgyén, *Köngenen*, 217-ből hoztak áldozatot Deae Virtutinak. <sup>3)</sup>

<sup>1)</sup> Brambach Corp. Inscr. Rhenarum 1551. Im Jahre 1783, bei Erbauung der Carlsvorstadt ungefähr 300 Schritte vor dem obern Thore gegen das Feld zu beim Orendelstein gefunden IMP · SEVERVO ALEXANDRO AVG. COS.

<sup>2)</sup> Brambach Corpus Inscr. Rhen. 1552. Im Frühling des Jahres 1741. aus einem Acker ohngefär 600 Schritt vor dem obern Thor... ausgegraben *Hausseilmann*, c. Julius Verus MAXIMINVS p. f. aug. pont. maX TRIB · POT III imp. V. cos. procOS · ET c. Julius Verus noB CAES.

<sup>3)</sup> Ugyanott 1582.:

INH · D · D · DEAE VIRTVTI tom v. s. l. m.  
L AMICVS DONATVS PI  
OSA SVA ET SVOrum v. s. l. m.  
NON · NOVI SENETE EXTRCATO · CS.



Ilyen harczy emléknek vehetjük 221-ből Jagsthausenben, a limes egyik főállomásán, GRATO et se LEVC·COS idejében hozott áldozást is.<sup>1)</sup>

I. O. M IVN·REG  
MARTI ET I HERC·DI  
IS PATRIIS DIS  
DEABVSQ·OM  
NIBVS IVNIVS  
IVVENIS SIG  
NI IN SVO  
S·L·L·M·GRATO et se LEVC COS

Cannstadt nál, vagyis *Clavennaban* 223-ban Emeritus Sextus miles legfonis XXII. pr. p. f. Severianae b(ene)f(iciarius) c(on)s(ularis) I·O·M GENIO LOCI ET FORTVNAE DIS DEABVSQVE áldozván, a helyi nemtő és Fortuna mellett az összes istenek és istennők kegyeit biztosítani igyekszik MAXIMO ET AELIANO CoS IDIBVS I·ANVARIS.<sup>2)</sup>

225-ben Rotenburgban (Summelocena) *M. Mussius Fortiniatus* IIIIII. Vir. aug. negotiator. patriae Creta szentélyt épít, a mi foglalkozásából ítélve is békés viszonyokra és haladó jólétre mutat.<sup>3)</sup>

Heddernheimban 229-ben<sup>4)</sup> és 230-ban<sup>5)</sup> In honorem D(omus) D(ivinae) Genio Platiae novi vici áldoznak.

Oehringenben 232-ben Faustius Faventinus quaestor signum Minervae suo impendio restituit.<sup>6)</sup>

Hadtörténetileg is a legbecsesebb ásatási eredmények közé tartozik a *Walldürnből*, az Odenwald legelrejtettebb zugából kiásott oltárkö. Ennek értékes szövege nem csupán a fürdő korhadozó állapotának 232-ben történt helyreállítását örökíti meg; hanem egészen új, feliratilag idáig ismeretlen *fegyvernemeket* mutat be a limes őrségéből. Ilyenek:

<sup>1)</sup> U. ott: 1609. ohngefahr 200 Schritte von (dem) Wall. Hauss.

<sup>2)</sup> Brambach Corp. Inscriptionum Latinarum 1574. bei Cannstadt im Waiblinger Feld.

<sup>3)</sup> Brambach Corp. Inscr. Rhen. 1623. *Fusio et Dextro cos.*

<sup>4)</sup> Brambach Corp. Inscript. Rhenarum 1446.

<sup>5)</sup> Ugyanott 1445.

<sup>6)</sup> Brambach Corp. Inscript. Rhen.

1. *expl(oratores) Stu...* 2. *Brittones gentiles*, 3. *officiales Brit(tonum)* és 4. *officiales deditic(iorum) Alexandrianorum*.<sup>1)</sup>

A nagybecsű emlékkő teljes szövege imígyen hangzik:

Deae Fortun(ae) sanctae balne(am) vetustate conl(absam) exploratores Stu... et Brit(tones) gentiles (et) officiales Brit(tonum) et deditic(iorum) Alexandrianorum de suo restituer(unt) cura(m) agente T(ito) Fl(avio) Romano c(enturione) leg(ionis) XXII p(rimigeniae) p(iae) f(idelis) id(ibus) Aug(ustis) Lupo et Maximo co(n)s(ulibus).

A nevezetes ereklye magyarázatára maga *Mommsen* Tivadar vállalkozott, annyira érdekesnek találta az emlékkő egyes technicus terminusait.

*Alexander* és *Maximinus* germán háborújára nem vonatkozhatik a walldürni érdekes felirat, mely csak *Alexandert* nevezi meg, mint az angolországi vallumnál talált oltár (Ephem. epigr. VII. 1040. 1041.) s békés fürdőépítkezést örökít meg. A germánok batárvillongása 234 előttre nem helyezhető, tehát két évvel a fürdő helyreállítása után s az *Alexander* által keletről hozott könnyű csapatokhoz tartozhatik a *Domasewsky* által a trieri Korrespondenzblatt 1889. 49. lapján e körből említett felirat *praepositus (sagittar)is Oerhenis* is; de a walldürni fürdő javításához mi köze sincs.

Íme tehát a walldürni castellumban 232-ben Titus Flavius Romanus a XXII. legio centuriójának vezénylete alatt *Fortunába* vetett teljes bizodalommal javítgatják a régiségtől megrongált fürdőjüket az exploratores Stu... et Brit(tones) gentiles [et] officiales Brit(tonum) et deditic(iorum) Alexandrinorum s alig pár esztendő múlva, 234. táján a hirtelen felkerekedett germán törzsek oly vihart támasztanak a *Taunus* környékén, melynek riasztó vészirei *Severus Alexander* császárt *Julia Mamaeával* a *Rajna* mellé szölitják. A császár béketárgyalásokkal pénz-, föld kedvezésekkel próbálta erélyes támadás helyett leszerelni a germánokat s a huza-vona miatt elkeseredett pannoniai legiők vad haragja 235 tavaszán Moguntiában mindkettőjük életét kioltá.

Az egyensúlyt jól-rosszul még sikerült a rómaiaknak

<sup>1)</sup> Th. Mommsen Limesblatt 661. lapján.



egy időre a Taunusban és Raetiában — hová a pusztítás a jelekből észrevehetőleg szintén kiterjedt — helyreállítani. De a hátralevő pár évtized már kétségbeesett halálvergődésnél egyébnek nem tekinthető s a catastropha napról napra feltartóztatathatatlannul közeledett.

Heddernheimben 241-ben Gordiano aug(usto) et Pompiano eos idejében a betüroncsalékból ítélve Diana, Mars és Fortunának áldozott tán épen a helyőrség parancsnoka.<sup>1)</sup>

Jagsthausenben Philippus Arabs idejében a Coh. I. Germanorum a castellum avult fürdőjét még nagy jövőbe vetett bizodalomban szorgalmasan javítgatja. Balnaeam Coh. I. Germanorum vetustate conlabsam restituerunt.<sup>2)</sup>

A hatalmas birodalmi gyepű és sűrű őrség daczára a germánok harczi tüze nem hamvadt el s csak kedvező alkalomra várt, hogy a rómaiság térfoglalásaitól és a translimitanusokra is kiterjesztett hatalmaskodástól élesztett haragjukat kitölthessék. A 213-ik esztendő valamely ismeretlen bátorító eseménye pattanthatá ki a gyűlölet lappangó tűzét, mint 88—9-ben a felső germániai helytartó Lucius Antoninus Saturninus hűtlensége, mert a chattok és allamanó kszövetsége oly fenyegetőleg lép fel, hogy 213. augustusában az *Arvalactak* tanúsága szerint a császár »per limitem Raetiae ad hostes extirpandos» épen magán a limesvonalán védelmi harcra kényszerül. Ugyanazon esztendő szeptemberében *Moguntiában* ünneplik *Caracalla* diadalát, tehát a döntő ütközet most is, mint Domitianus idejében a Majna miltenberg—obernburgi völgyoszorosaiban, vagyis *in finibus cubiorum* következhetett be.

A *Majna* szorosában Miltenberg s Gross-Kotzenburg közt Trennfurtnál 212-ben a XXII. legió egyik vexillatiója még sejtelmével sem bír a rövid idő múltán bekövetkezendő pusztulásnak s békésen végezve katonai megbízatását I O M SILVANO DOMES(tico) DIANAЕ AVG szánt áldozatával keresi az

<sup>1)</sup> Brambach Corp. Inscript. Rhen. 1469. erős sérültsége daczára valószínű

(DI)ANAЕ  
[mar]TI

<sup>2)</sup> Brambach Corp. Inscr. Rhen. 1608. wurde 1790. in den Aeckern westlich am Dorfe ausgegraben.

égiek kegyét.<sup>1)</sup> Ugyanazon esztendőben hódol a *Saalburgból* egy Coh . . . Antoniniana Caracallának.<sup>2)</sup> A Gross-Kotzenburgban mindjárt 1893-ban napfényre került oltárok egyike is 212-ből származik.

I(n) H(onorem) D(omus) D(ivinae)  
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)  
FORTONIVS  
DVBITATVS  
PRO (se) ET SVIS  
DVOBUS ASPRIS COS = Co(n)s(ulibus)  
V(otum) S(olvit) L(ibens) L(aetus) M(erito) <sup>3)</sup>

Örökös háborúskodás izgalmi közt élhette a helyőrség az utolsó éveket, a mind hevesebb támadások zürzavarában állandóan *Fortuna* kegyet esengve. Így a limesvonal legutolsó felirata is ilyen segélykiáltásszerű áldozás 250-ben Capersburgban, a Numerus Nidensis részéről:<sup>4)</sup>

In honorem D(omus) D(ivinae)  
(Deae F)ORT(inae)  
P(ro) (s)ALV  
TE N(umerus) N(iddensis) DEC(i)  
O G(rato) CO(n) S(ulibus)  
CAL(endis se)PT(embris)

De hasztalan minden erőlködés, a helyőrség önfeláldozó buzgalma, mert a limes sorsa meg vala peccsételve, Valerianuson illetőleg Gallienuson innen alig tarthatá magát. A niederbieberi castellumban kiásott kincs és ékszerlelet, egy gazdálkodva élő takarékos római katona életkereseményét képező 192 ezüst érem s egy más ponton illetéknép elrejtett 389

<sup>1)</sup> Brambach: Corpus Inscriptionum Rhenarum 1746 gefunden in der Nähe des Dorfes und gegenwärtig neben der hiesigen Kirche aufgestellt, wo ich sie sah. Steiner.

<sup>2)</sup> Ugyanott 1724-ben talált emlékké No 1424., most a homburgi vártoronyban.

<sup>3)</sup> Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichslimescommission 1892—1893. Archäologischer Anzeiger 1893.

<sup>4)</sup> Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichslimescommission vom Ende November 1896 bis Ende Dezember 1897. Archäologischer Anzeiger 1898.



Antoninianus denárból álló kincslelet, mind a legborzasztóbb felprédáltatás, tűzben történt elhamvadás jeleit viselik magukon s a végromlás időpontját 259—60-ra jelzik. Tehát kevés különbséggel itt is Daciával egyidejűleg dől meg a római uralom, s a népvándorlás hatalmasodó fergetege a rómaiakat annyi vérbe, munkába került hatalmas védműveik feláldozásával ismét a két nagy határfolyó: t. i. a Duna és a Rajna mögé szorítá vissza.

### X. A német limesbuvárlat tanulságai. Az általam munkába vett hazai limesvonalak vázlata.

Ime, Tekintetes Akadémia, ezekben foglalhatjuk össze a német limes-bizottság tíz esztendei buvárlatainak főbb eredményeit. A kezdeményezők vérmesebb reményei ugyan nem mindenben valósultak meg s főleg a felirati eredmény alig áll arányban az óriás költségekkel. De a kutatások tudományos jelentősége előtt azért tisztelettel hajlik meg minden elfogulatlan buvárló, mert a limes *keletkezési* kora, fokozatos fejlődése és administratioja felől kellően tájékoztatnak a ásatások s biztosan megállapíthatóvá vált, hogy az *egységesnek képzelt határzár* hosszú idők lassú alkotásaként vette fel azt az arculatot, melyben a nagy közönség emlegeti. *Az Augustus és Domitianus korbéli limes, valamint Traján bővítése, Antoninus Pius reformja, a Caracalla által megépített raetiai fallal,* úgy a mint azt tanulmányom alapján a német limes-bizottságtól eltérő saját térképvázlatom szemlélteti, most valának megállapíthatók a mi résziünkről annyival nagyobb figyelmet érdemelnek, mivel ezen különböző rendszerű limesmaradványok némelyike *morphologiailag valóban meglepő hasonlóságot* mutat még kellően nem osztályozott s keletkezésükben *bizonytalan származású hazai sánczaink* legtöbbszörével.

A mikor tehát az egész művelt világ érdeklődéssel kíséri a német limesvizsgálatokat, mennyivel több okunk van nekünk erre az érdeklődésre, mint a hová a *raetiai határfalról a Dunára átszálló határvédelem* folytatása Noricumon, *Felső-Pannonián* átvezet s a hol a *limes pannonicuson* kívül a *limes*

*daecicus* bonyolult vonalai még az előtanulmányozás stádiumáig is alig jutottak.

S ha a németek sokkal rövidebb vonalának földérfítése *Vilmos császártól*, ki a *Saalburg* castellumának fejedelmi restauráltatásán felül is tetemes adományokkal támogatta a buvárlat egyes ágait, le az utolsó német munkásig mindenki büszke örömrzettel kelt: mennyivel jogosultabb ambícióval vehetjük fel a kutatások fonalát épen hazánkban mint, a hol csupán a *Dévénytől Belgrádig számító limes pannonicus 762 kilométerje harmadrésznyivel haladja túl Raetia és Felső-Germania 550 kilométer limesösszegét*. Pedig nálunk nem a felveendő kilométerek sokasága nehezíti meg vállalkozásunkat, hanem az *előtanulmányok gyér volta* és befejezetlensége, mely miatt azt a topographiai biztos áttekintést is nélkülözzük, melyet *Németországban* már a mult század elejétől hangyszorgalommal megindított vidéki kutatások által összehordott gazdag irodalom s különösen *Bucher és Mayer Taufelsmauer-je; Hübner, Rosse, Conrady, Ohlenschläger* leírásai, a *hanau-i, gieseni régészegyesületek, a baden, württembergi országos műemléki bizottság* felvételei s mind ezek összefoglalója: *Cohausen* ott a vállalkozók rendelkezésére szolgáltatott. És nélkülözzük e mellett különösen azokat a kiváló vidéki szaktársakat, a kik, mint *Conrady* bíró, *Jakobi* építész, *Oehlenschläger, Dissenbach, Zange-meister, Herzog, Wolff* tanárok, *Soldan* iskolatanácsos, *Kohl* gyógyszerész, dr. *Eidam* járási orvos, *Winkelmann* birtokos és az egész vonalon otthonos *Cohausen* ezredes már esztendők során át tanujelét adták szakavatottságuknak, ügyszeretetüknek és széleskörű tapasztalatainknak, s mély tudásukkal valódi vezérkart szolgáltatottak a rendszeres és tudományos munkálatokhoz. Mindézt hazánkban sajnos nélkülöznünk kell, mert valami sajátos fátum *Romer* Flóristól elkezdve *Henszlmann* Imre, *Torma* Károly, *Orbán* Balázs és legutóbb *Fröhlich* Róbert személyében mindazokat idő előtt kiragadá sorainkból, a kiktől egyes limesvonalaink előzetes ismertetését remélhattük volna. Így tehát ez a nehéz topographiai felvétel is reánk maradt s épen ennek érdekében fáradoztam az utolsó évek nyári hónapjaiban. Csakhogy a külföldi példákól láthatólag a limesvonalak felkutatására és ismertetésére első sorban hivatott Műemléki



Bizottság és Muzeumi Főfelügyelőség nálunk egyszerűen eltekint a feltétlenül rájuk tartozó feladat támogatásától. A Műemléki Bizottságnak nem *műemlék*; a Muzeumi Főfelügyelőségnek nem *ásatási objectum*. Pedig *műemlék* és *muzeumi tárgy* egyaránt a limes; csak hogy a *miig nem ismerjük* egyes vonalainak biztos hollétét, elhelyezkedését, addig a *részletes felvételhez tartozó ásatásokkal* nem is vesztegethetjük rajta az időt. S tapasztalatom szerint ezzel az *elővizsgálattal* boldogulunk legnehezebben, mert az egyes vonalak megállapításáig sem jutott elődeink munkája s *azt az 1800 kilométernyi sáncztömeget*, a miről már jelentésem készülöben van, óriás erőfeszítéssel, tömérdek lehangoló tévedés árán s esztendőkre került ide-oda puhatolódzás alapján sikerült nagynehezen felderítenem. Ez a *helyrajzi* munka tehát nálunk nehezebb és költségesebb, mint az így kiderített részletek később meghatározandó pontjainak kutató ásatása, és behatóbb átvizsgálása leendő majd.

S hogy intéző köreink mégis milyen felfogásban élnek az ilyen munka teendőiről, azt legekleatásabbul bizonyítja éppen Akadémiánk 1864-ki határozata, a mikor a *Csörsz árkának* átvizsgálását az illető vármegyék főispánjai, illetőleg hatóságai útján képzelték megoldhatónak s *Rómer Flóris és Henszelmann* Imre néhány *nupra képzelt helyi tájékozódására* alig juttatának akkora összeget, a mennyiért egy ambiciózus fővárosi ügyvéd a pertárba sem tartaná érdemesnek elfáradni. Rómer Flóris és Henszelmann Imre aztán csakis a *magyar vendégszeretet* jóvoltából faluzhattak a Tiszaháton hetekig; de kellő nyugodtsággal és alaposítással nem nyomozhatván a Csörsz árkát, az, sok fáradozásuk daczára, tovább is bizonytalanságban maradt. S hogy ezt nem is lehet csak úgy röptiben kipuhatolni, a mint még ma is széltiben képzelik, kiderül saját kísérleteimből, a ki a múlt év több hónapját fordíthatám csupán a *Csörsz árok* egyetlen vonalára, és az utamban ejtett földbirtokosok szíves támogatása, s a fél országra kiterjesztett levelezéseim daczára örülnék, ha a folyó esztendőben a további kiegészítéseket elvégezhetném. S akkor is ott dereng előttem még pár további vonal, melynek kezdete és befejeződése belevész az *Alföld* végtelenébe.

S a mikor ilyen nehézségekkel állunk szemben, lehetséges-e, szabad-e itt időhatárhoz kötni a megbízásokat, vagy hivatalos

napi díjakra alapítani olyan tudományos teendőket, melyekhez első sorban egyéni lelkesedés és buzgalom szükségesek?

A részletes tanulmányozásra leginkább megértnek vehető pannoniai Duna vonal folytatásában, Belgrádon alul a Vaskapuig még 225 kilométeres aldunai limes következik, melynek legveszélyesebb zuhatag-szakaszáról ugyan 1893-ban beható monográfiát<sup>1)</sup> terjesztettem a tekintetes Akadémia elé; de a melynek felső és alsó folytatásában Kanitz Felix<sup>2)</sup> Balkánutazó elismerésre méltó vállalkozása daczára nagyon sok pótlendő várja munkásságunkat. Ime ez a 225 kilométer vonal egymagában majdnem megközelíti a bécsi Akadémia 280 kilométernyi *összes limesét*. Pedig a Vaskapun kívül le Galatzig terjedő 787 kilométeres román—bulgár Duna, a régi Dacia határáként szintén belevág az illető kormányok engedélyével és odavaló szaktársaink közreműködésével saját munkakörünkbe. Épen ezért a román tudományos Akadémia egyik szakköri jelesével Akadémiánk néhai nagytudományu másodelnöke: dr. Kuun Géza gróf egész zajtalanul megállapodásra is jutott vala a minket közösen érdeklő limesrészletek tanulmányozási terveire nézve. Azonban a nemes grófnak a cultusminiszterhez az Akadémia meleg ajánlatával benyújtott emlékiratát betegeskedése idején a magyar tudományosság részéről elismerésre nehezen számítható kiesinyes befolyások háttérbe tudták szorítani s nagyon féltő, hogy a mikor majd intézőink is *tudatára ébrednek emez elháríthatatlan tartozásunknak*, akkor majd a gróf Kuun Géza nemzetközi tekintélyének hiányát erősen megfogjuk sinleni.

De a míg erre a határainkon kívül és távolabb eső limes daciusra kerülhetne a sor, addig közvetlen közelünkben is más tekintélyes *limes dacicus* részletek sürgetik előzetes felvételüket és publicatiójukat.

Tulajdonképen *három* komplexumba foglalhatók össze a

<sup>1)</sup> *Téglás Gábor*: Ujabb adalékok az aldunai zuhatagok sziklafelirataihoz s az aldunai határvédelem viszonya Dacia történetéhez Traianus felléptéig. 14 szövegrajzzal. Archaeologiai Közlemények 1894., 1—56. lap.

<sup>2)</sup> *Felix Kanitz*: *Römische Studien in Serbien*, Wien. Denkschriften des k. k. Akademie der Wissenschaften, 1892.



hazai határaink közé eső limes dacicus szakaszok. Mind a három csoporttal többen kísérleteztek előttem is, a nélkül azonban, hogy bár egy vonallal is tisztába jöhettek volna.

Legjobban ismerjük, mert legszakszerűbben is tárgyalta irodalmunk a Kolozs- és Szilágymegyék közti *Meszes* vallumát. Torma Károly érdeme ennek a sajtóságosan elhelyezkedő sáncz-vonalnak a felfedezése; csakhogy őt törekény egészsége megakadályozá a nehéz hegyvidék bejárásában, s pásztorok elbeszélései szerint a *Vallum Hadrianum*<sup>1)</sup> mintájára volt kénytelen kikombinálni a meg nem látogatott részleteket. Így a valóság sem egyezhetik leírásaival, s mert azt a feliratot is tévesen olvasta, melyből tulajdonképen a *vallum* felfedezése kiindult: Domasewsky Alfréd, a felirati alap helyreigazítója, most az arra alapított sánczot is kerekén tagadásba veszi.<sup>2)</sup>

Én a *Meszes* vallumának *igazát* személyes tapasztalataimmal *támogathatom*; csakhogy épen Torma reputációja érdekében a vonal tényleges fekvésének tisztázását mielőbbi teendőim közé is szántam.

A második *limes dacicus*<sup>3)</sup> csoport a Székelyföld keleti hegységeiben oszlik meg, s Orbán Balázs tette azok néme-lyikét a Székelyföld leírása című művében, legalább névleg, is-

1) *Torma Károly*: Római nyomok Erdély északi részében. Erdélyi Muzeumegylet Évkönyvei. Kolozsvár I. (1861. Ebben közli Deés mellől Kapjonból a báró Huszár-féle kastélyba falazott híres oltárt, melynek utolsó soraiban: *Samum cum regione Transcallumot* olvasott. A vallumot eme téves olvasás alapján kezdte kutatni és 1863-ban be is jelenti akadémiái székfoglalójában. Adatok északnyugat Dacia föld- és helyiratahoz. Akademia Évkönyve 1863. Majd tovább nyomozva, mikor Budapestre telepszik 1880-ban, részletesebben leírta a Limes dacicust északi részében. A déli részszel örökre adósunk maradt, minthogy az nem is létezik az általa feltételezett alakban.

2) *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. Supplementum 7633 (= 827) Domasewsky rectificatiója V · I · M p = Torma legit VALLUM quam ob rem de vallo illo cuius vestigia Torma in summò monte (!) intra Kis-Sebes et Mojgrad deprehendisse sibi visus est, ut Romanus recte dubies.

3) *Téglás Gábor*: A *Limes dacicus* két Küküllő és Olt közötti részlete, Udvarhelymegye északi és keleti hegységeiben Oroszhegytől Alsó-Rákosig. Archaeologiai Közlemények XIX. kötet 1—54 lap, 35 rajzzal.

mertté. Ő azonban rajongó lelkesedésében beírta a mondai részletekkel, s így a részletes bejárást ott is elől kell kezdenünk. Valami 120 kilométerről már közzé is tettem tanulmányomat; de a nehéz terepviszonyok miatt lassan haladhatok előre, s most, hogy más elfoglaltatás nem osztja meg gondomat és időmet, azt hiszem, ezen szétszórt részleteket is összefűzhetem apránként.

E magukban is számot tevő limes dacicus maradványoknál sokkal tekintélyesebb sánczokat birunk a délkeleti felföld nyugati peremén és a Nagy Alföldön.

Így a *Rómer* Flóris, Henszlmann Imre által még 1864-ben kinyomazandónak határozott *Csörszárok* mellett az *Ördögárok*, a *Római Sánczok* végéremehetetlenek tetsző vonalai túlnyomólag ide tartoznak, s ezek többszörös ágainál oly *bonyolult* elhelyezkedést tapasztalok, annyiféle *irányváltással*, *szakadozottsággal* nehezítik meg a nyomozást; hogy valóban nem csodálhatjuk, ha elődeim mind visszariadtak a bejárás izgalmaiktól és fáradalmaitól. A tagosítás után intenzívebbé vált gazdálkodás, földforgatás, s főleg a szőlőtelepítés és a gőzeke barbarismusa kétségbeejtő rohamossággal tünteti el ezeket az érdekes sánczokat, úgy hogy néhol napi járatnyira nem akadunk már folytatásukra. Még nagyobb hátrányunkra szolgál, hogy a nép emlékezetéből is kezd kivészni ezek tradíciója, s főleg a török kiűzetése után telepített községekben az intelligentia sem sokat tud róluk, s *Tompá* Mihály regéivel hozakodik elő rendszeren. Az utolsó *másfél évtized* alatt minden rendelkezésemre maradt szabad *időmet* ezekre a sánczokra fordítva örömmel kijelenthetem: hogy *legutóbb nemesak rendszerükről bizonyosodhattam meg, hanem megfejtésüket is lehetségesnek kezdem látni*. A lasként kinyomozott 1800 kilométer sáncztömeg azonban rajzi felvételeket igényel s az általam nem végezhető, szűkös jövedelmemből sem fedezhető illusztrációk, térképezések érdekében a fedezetet erre hivatott legbecsesebb s a *Balaton* kutatással *legalább is egy sorba* helyezhető *sánczmaradványainak* idáig legalább az óriás latifundiumok birtokosai közt *Mecenas*a nem akadt.

Most tehát, mikor már a biztos siker édes tuda-



tával kecsgethetem magamat, eljött az ideje annak is: hogy Akademiánk végre állást foglaljon ebben a külföld által szintén türelmetlenül várt bűvárlati ügyben. Szint kell tehát vallanunk arra nézve: be akarjuk-e tölteni a limesbűvárlatnál reánk váró hivatást? vagy tovább is a magán vállalkozás esélyeire hagyva azt, esetleg felbátorítjuk az ilyenekre eszközzel és vállalkozókkal is bővebben rendelkező külföldi Akademiák és tudományos intézetek valamelyikét arra, hogy a magyar irodalom nem nagy dícsőségére *küldöttével* fejeztesse be ezt a munkát?

Minthogy pedig alig tételezhetem fel, hogy ezt a világra szóló, s Akademiánkra is dícsőséggel járó feladatot Akademiánk könnyedén hajlandó volna feladni: legyen szabad a németországi és bécsi limesbizottságokra utalólag előadnom teendőink leggyakorlatibbnak és egyúttal leggazdaságosabbnak is képzelt megvalósítási módjait is.

## XI. Teendőink mikéntje, tekintettel a német és osztrák limesbizottságok eljárására.

A fenn körvonalazott sokféle hazai- és velünk határos limes tervszerű átvizsgálására szolgáló limesbizottságot Akademiánk ügyszerető tagjai mellett a Műemléki Bizottság és Muzeumi Főfelügyelőségnek szintén tagjaink közé számfőtö elnökeinek bevonásával vélném megalkotandónak, a bizottság *megválasztandó elnökjének tisztelő* szánván a munkatervek kidolgozása s a külső munkálatok vezetése és ellenőrzése mellett a helyi érdeklődés ébrentartására nélkülözhetetlen *Limesközöny*, valamint az évi jelentések szerkesztését is. A német birodalom népes limesbizottságából is csupán *háromtagú* végrehajtó bizottság működött s a vezetés szálai *Hettner* Felix régészeti előadó kezeiben futottak össze. A bécsi Akadémia limesbizottsága Borman Emil tanár és Groller Miksa nyug. ezredessel intézteti a felvételeket és irodalmi publicatiókat. Tehát a külföldi példák is a mellett szólnak, hogy lehetőleg *sok külső munkás, de egységes* központi vezetés, irányítás és tervezés képezi a siker előfeltételét.

A bizottság megalakulásával a legsürgősebb teendőt *a munkatér előzetes beutaztatása, a németországi jellemzőbb sza-*

kászok, valamint a *Dobrudzsa és lehetőleg Bessarabia sánczainak összehasonlító tanulmányoztatása* képezné. Mindezt egy esztendő leforgása alatt elvégezhetné a bizottság előadója s az ő távolléte alatt lehetne elárasztani a sajtó útján és közvetlenül is az érdeklét vidéket a németországi *limesbizottsághoz* hasonló *kérdőivekkel*. Németországban nem érték be a postai szétküldéssel, hanem minden nyilvános helyiségben: vendéglő, kávéház, állomási épület, kaszárnya, iskola, sőt kórházak, vasuti kocsik és gőzhajók falán ott függtek emlékeztetőleg ezek a *kérdések*, melyekre tömérdek felesleges válasz között néhány hasznavehető útbaigazítás is érkezett. Ezt czélozta Akademiánk már 1864-ben a Csörszárka vonalára eső megyék főispánjaihoz intézett kérelmével is. Akkor udvarias szölamokat eredményezett a felhívás, most bizonyára akadna különösen ahhoz értő kezében értékesíthető felelet is bőviben s ha mindjárt nem szolgáltatnának is mind használható anyagot, jó eszközül bizonyulnának a közönség figyelme és érdeklődése felkeltésében. S erre a rendszeres munkálatoknál annyival nagyobb szükség van, mert a helyi körök bevonása nélkül megsemmisülnek a szőlőforgatás, építkezés, útmunka közben felmerülő ama leletek is, melyek a kormeghatározásnál és a történelmi megfejtésnél kiindulási támpontul szolgálhatnak.

Ezek az előmunkálatok nem igényelnének oly horribilliss összeget, hogy az Akadémia valamelyik felszabaduló, vagy keletkező alapítványa el ne viselhetné s a magyar föld eme legsajátosabb bűvárlati érdeke egy kis utánjárással csak úgy megtalálhatná a cultusministeriumnál, sőt a magyar föld egyik nagyhorderejű problémájának fejtegetése révén a földmivelésinél is a maga segélyforrásait, mint annak idején Hermann Ottó ethnographiai bűvárlatai, s a *Balaton* bizottság szép sikerű vállalata. Hisz mi tán több joggal minősíthetjük *nemzeti történetünk* feladatává a *limes kutatást*, mint Németország teheté, s a hazai népvándorlás korának nagyobb fontosságú emlékeivel hazai földünk valóban nem dicsekedhetik ezeknél a figyelembe is alig vett, sőt idáig intelligentiánk és tudós köreink részéről szinte lenézett *sánczoknál*.

A cultusminister épenséggel alig kaphatna az iskolai oktatást közvetlenebbül érdekelhető utaztatási czímet ezeknél,



melyekről, ha Angliában, Németországban volnának, bizonyára még elemi tanítóink is prédikálnának; de mert sajátunkká tette a véletlen kedvezése, főiskolai tanáraink is alig sejtenek valamit. Hogy az ilyen hazai emlékek felderítése érdekében a külföldön összehasonlító tanulmányokat, itthon pedig beható bűvárlatokat végeztessen a cultusminiszter, ez kellő informatio mellett tán nem is igényelne valami erős ostromot, hisz ez természetszerű folyamánya tárczája ügykörének és legvitalisabb érdeke iskolai oktatásunknak is. Ha valami tehát csodálatot érdemel, úgy az a körülmény volna az: hogy a *nemzeti művelődésünknek eme kincsébányója kiaknázzhatlanul maradhatott idáig*. Magától értedődik, hogy a Muzeumok felügyelősége is, ha kellő tudomást szerezne a külföld rokon testületeinek idevonatkozó felfogásáról és eljárásáról, bizonyára szintén kedvezőbb véleményre hangolódnék hazai limesügyünkkel szemben, s programjából és segélyrovataiból alig zárhatná ki a limesvonalak topographiai tanulmányoztatását és szerkezeti vizsgálatát. Mert a követelt ásatások vajmi kevés lelettel kecsegtethetnek eddigi próbavételeim szerint ezeknél a sánczoknál s a németországiak pazarló példájának követését jó lelkiismerettel ezután sem ajánlhatnám. Maradjunk egyelőre a részletes helyrajznál s a még ép, de napról napra szemlátomást pusztuló szakaszok minél nagyobb számú rajzi megörökítésénél; hisz ez magában is esztendőkre számítható nehéz feladatot képez. A topographiai kérdések tisztázása, a bejárások után vehetnők igénybe a vidéki muzeumokban és a nemzeti muzeumban kínálkozó s időközben még jobban felszaporodó kormeghatározó leleteket. Ezt a munkát egy esztendő alatt képes volnék kellő anyagi gyámolítás mellett a további teendők terveivel együtt elvégezni.

A második esztendő hozná meg a költségesebb munkaszakasz kezdetét. Ekkorra kellene kijelölni, hogy úgy a *limes pannonicus*, mint a *limes dacicus* szakaszain hol s kik által végeztethetnének az érdekelt vármegyék, városok, a *Müemléki és Múzeumi Bizottságok* a limeskutatás programjának megfelelő munkálatokat? Németországban is így társították az erőket. Badenben, Württembergben, Bajorországban, de még a kis Hessenben is az illető cultusminiszterek, a Müemléki bizottságok, sőt uradalmak és egyesületek saját költségeiken foga-

natosították a birodalmi limes-bizottság által megállapított munkatervnek nagy részét. Mi erre még inkább rá vagyunk utalva s miután a Müemléki és Múzeumi Felügyelőség hivatalába is beletartozik, legalább a művelt nyugati felfogás szerint, a limesbűvárlat; s miután az útbaeső helyi egyesületek érdekei szintén a mielőbbi átvizsgálást igénylik, azt hiszem, hogy e testületek jóakarásával az Akadémia *limesbizottsága* valóban üdvös s a régészeti irodalomra gazdagon gyümölcsöző munkásságot teremthetne igen rövid idő alatt az összes limesvonalakon.

A bécsi tudom. Akadémia értesülésem szerint a sopronmegyei Kismartonból odaszakadt *Treitel József* nevű hazánkfiának, a mi *Röck Szilárd* és *Semsey Andor* alapjainkhoz hasonló fundatiójából végezteti a *Carnuntum-Verein* jövedelmei és *Mecaenásai* mellett a kutatások javarészét; de egyúttal igen tekintélyes *állami segítségben* is részesül.

Nálunk a limesbűvárlat az irodalmi publicatiók céljaira s a bizottsági költségekre legalább 10—15 ezer korona költséget, vagyis állami segílyt igényelne évente, s a jövő fejleményei szabnák meg a dotatióknak további indokolt, de a németek tulásaitól óvakodó változtatásait. A minden körülmények között ajánlatos irodalmi közléseket az évente legalább 4—5 kis füzetben, a németek *Limesblattjához* hasonló időszakos »*Limesközlemények*« és a bécsi Akadémia 10—12 fves gazdagon illusztrált »*Der römische Limes in Oesterreich*« évi jelentéseihez hasonló Évkönyvekben tartanám megindítandónak; de a munka előhaladása szabná meg itt is a továbbiakat.

Ime Tekintetes Akadémia, ezekben véltem összefoglalandónak a hazai limesügyből ránk váró sürgösebb teendők körvonalozását. A pannoniai és daciai limesvonalak az *egész világ legterjedelmesebb* ilyenmű emléke gyanánt tünnek fel még mostani hézagos vázolásom szerint is s már terjedelmüknel fogva legalább is akkora világtörténelmi fontossággal birhatnak, mint a németek sok százezerbe került határvonalai. Mi nem álmodozhatunk százezerekről s még ha Mommsenünk ülne is a törvényhozáspan, még akkor sem engedné meg az ország pénzügyi helyzetével számolni tudó józan hazafiság, hogy a németekéhez hasonló összegek kieszközlésével s túlságba vitt ásatási munkákkal és



utaztatásokkal terheljék meg az országot. Mi csak annyit óhajtunk, hogy legalább a *Balatonkutatással* egyenlő arányban karolják fel a cultus- és földművelési ministerek hazai multunk eme nagyfontosságú ügyét s hogy Akadémiánk a tanuló ifjuság és a művelt közönség okulására végre-valahára méltóképen megtehesse kötelességét eme pusztuló emlékek felderítése és megfejtése körül is. Hogy a hazai föld urainál, nagybirtokosainál szintén nem maradhat visszhang nélkül az Akadémia kezdeményezése és felhívása, azt szinte bizonyosra vesszük; de a Mecaenások megérkezéséig akármilyen szerény mértékben el kell foglalunk a régóta reánk váró munkatért, mert a külföld példái után ez már továbbra el nem odázható olyan nemzeti tartozást képez, melynek beváltását egyesek még olyan készséges vállalkozásával és túlfeszített áldozatkészségével sem biztosíthatjuk. Am ha az Akadémia felszólalása a kormánynál és főurainknál siket fülekre találna, legalább a külföld előtt elhárul fejünkről az a lesújtó vélemény, hogy a miért az egész civilizált világon államok és tudós társaságok versengnek, nálunk nem talált szószólójára épen a tudományok legilletékesebb fórumán, az Akadémiában. Én a tölem telhetőt továbbra is szent buzgalommal megteszem; de egyes ember véges ereje a hónapokra terjedő kutatások daczára a szédületesen óriás feladattal nem birkózhatik meg s oly rohamosan pusztul különben is kutatásom tárgya: hogyha nem sietünk, ma-holnap hírét-porát sem találhatjuk az általam nagy fáradsággal és sok esztendei utánjárással a feledés homályából lassankint napfényre derített sokféle limesmaradványnak. A tervezésem szerinti combinált munkássággal 8—10 esztendőn át évi 10—15 ezer korona költséggel elkészíthetnők az összes sáncvonalak helyrajzi monographiáját s ezzel biztos alapot nyujtanánk a netán tovább fejlesztendő részletesebb tanulmányokra is.

Ezt a csekély összeget *államsegély* vagy egyesek adománya után az Akadémia tekintélye kellő akarat mellett bizonyára előteremtheti s ezzel a parányi áldozattal megszerezheti azt a dicsőséget, mely a német birodalmi Limesbizottságnak oly sok százezerébe került.

## TARTALOM.

	Lap
A német birodalmi limesbizottság munkálkodásának főbb eredményei s azok tanúságai főleg saját hazai limesbúvárlataink szempontjából .....	3
I. A limesbúvárlat genesiséből .....	5
II. Raetia és Felső-Germánia legkülső védvonala, vagyis a tulajdonképeni limesvonal arcuzata .....	10
III. A rendszeres limesvizsgálat megindítása. A német birodalmi limesbizottság szervezkedése és működésének rövid vázlata .....	13
IV. A határjelzők (signa), irányító mellékhalmozatok és határbelépők kérdése .....	30
V. A limesfejlődés kezdő stádiuma. Augustus első limes-alapítása a Taunus, Westerwald alján, valamint a Rajna mentén délre Offenbürgig, s onnan át keletre a Dunáig .....	40
A) Augustus első foglaláskori limese a Taunus és Wetterau alján a Majna öblözetében .....	42
B) Augustus limesvonala a Schwartzwald közén s a Neckar fejénél kapcsolat az agri decumateseken a Felső-Dunához .....	45
VI. Domitianus 120 római méröldnyi (174 kilométer) új limes-telepítése a bellum Germanicum kapcsán. Castellum-építései a cubusok határain belül .....	52
VII. Trajanus kiegészíti és betetőzi Domitianus limes-telepítését. Hadrianus reformja. A sorompórendszer s a táborhelyek kitélepitése a limesvonalra .....	65
VIII. Antonius Pius határvédelmi reformjai. A Numerusok szervezése s a kőbástyák ( <i>burgus</i> ) rendszeresítésével a régi főtornyok kicserélése. Az Odenwald-vonal kiegészítése Walldürn—Miltenberg közt .....	73
IX. Marcus Aurelius hadi rendje a marcoman háborúk tanúságai folytán. Commodus és Septimius Severus kiegészítő intézkedései. Caracalla 213. háborúja a raetiai limes vonalá-	



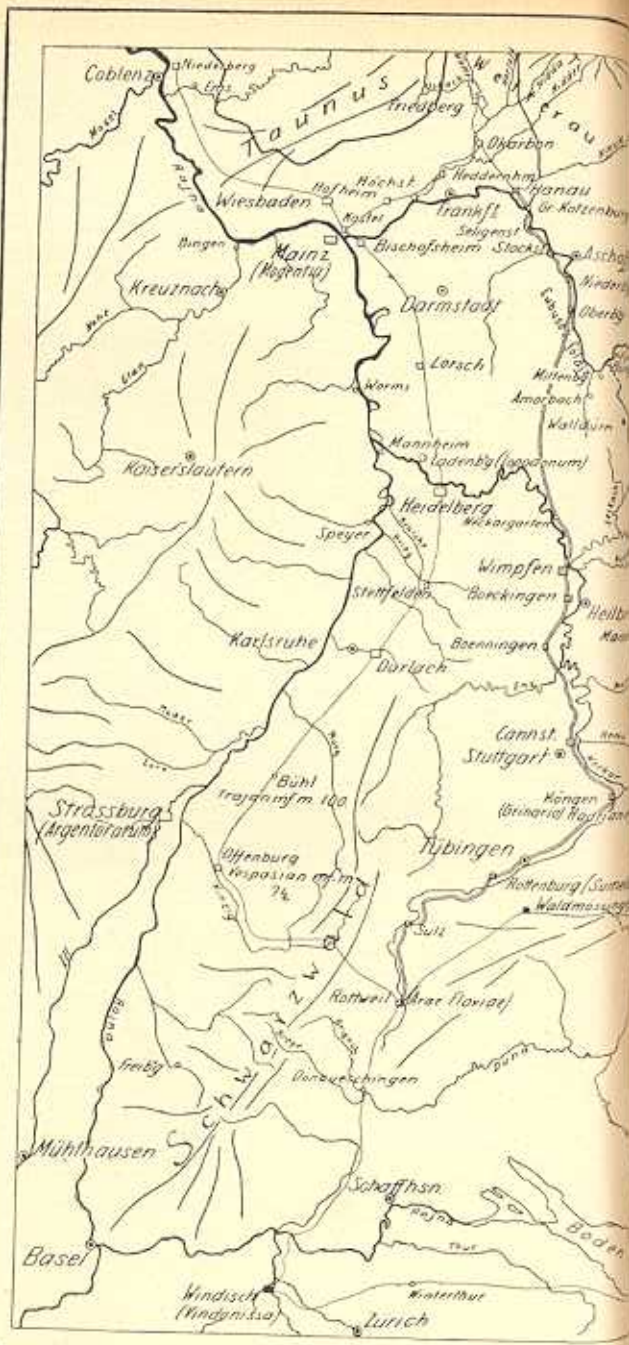
ról kiindulva. A raetiai 178 kilométer határ elfalazása. A limes végromlása .....	Lap 81
X. A német limesbúvárlat tanulságai. Az általam munkába vett hazai limesvonalak vázlata .....	94
XI. Teendők mikéntje, tekintettel a német és osztrák limes- bizottságok eljárásaira .....	100

### RAJZOK JEGYZÉKE.

1. Határjelzésnek nézett árok a vallum előtt .....	31
2. A határárok, a határjeleknek tekintett kődarabokkal a Taunus- ból a Wetteranból .....	31
3. A vallum alaprajza a Taunus hegység Saulborg castellumától .....	32
4. Az előbbiről vett keresztmetszetek .....	32
5. A Taunus valluma körakással .....	33
6. A kőtöltés és sövényárok keresztmetszetben .....	33
7. A vallum és védő árka .....	33
8. A római vallum Holzherentől .....	35
9. Hadrianus pallisad műve .....	35
10. A Taunus hegységben a Kitrühében látható limes sövénybaráz- dája, védő árka és töltése a »Begleitungshügel«-ekkel .....	37
11. Antoninus Pius kőbástyájának alaprajza .....	37
12. Antoninus Pius kőtornyainak keresztmetszete .....	37
13. Az első (Drusus), és második (Domitianus) limes térvázlata .....	63
14. Sánczal övezet első időszakí őstorony .....	71
15. Első időszakbeli földvárak a Taunusból .....	71
16. A Taunusban létező Capersburg várának három időszakos alaprajza .....	72
17. A Taunusban általam megvizsgált római sáncz részlet .....	89

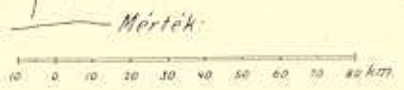
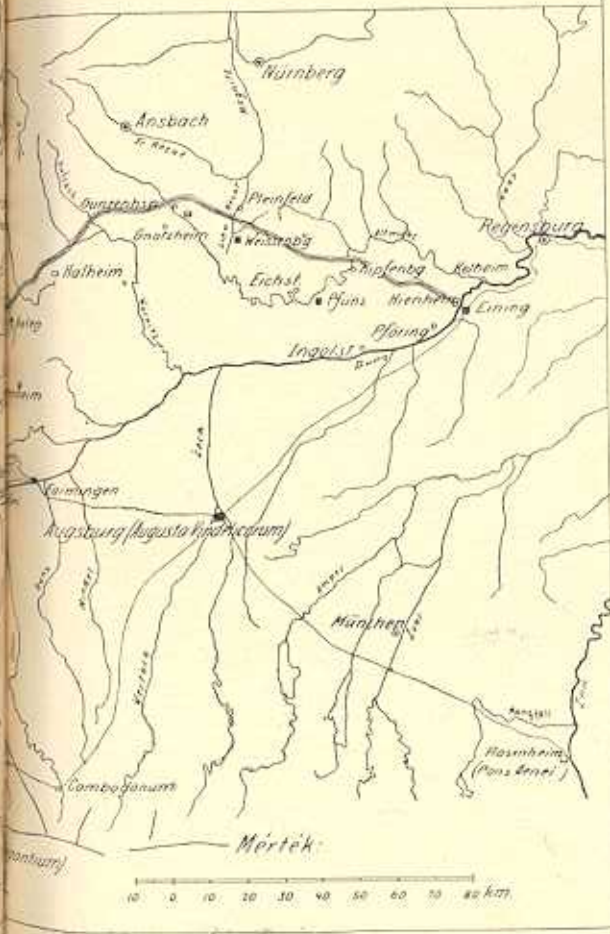
Térkép a mű végén.





A FELSŐ-GERMÁNIAI ÉS RAETIAI LIMES  
FEJLŐDÉSI VÁZLATA.  
Tervezte TÉGLÁS GÁBOR.

- Augustus limes.
- Domitianus limes.
- A limes legvégző arcúlatja Trajanus, Hadrianus, Antonius Pius kiegészítései.
- Caracalla határfőlepitménye a raetiai oldalon.



192